

**ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ»**

**ЄВРОПЕЙСЬКА І СВІТОВА ПРАКТИКА ДОСЯГНЕННЯ КОНСЕНСУСУ
ТА НАЦІОНАЛЬНОЇ ЄДНОСТІ:
АЛГОРИТМ ДЛЯ УКРАЇНИ**

АНАЛІТИЧНА ДОПОВІДЬ

КИЇВ 2017

УДК 321(477:100)(042.5-028.45)

Є 24

**ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ»**

**ЄВРОПЕЙСЬКА І СВІТОВА ПРАКТИКА ДОСЯГНЕННЯ КОНСЕНСУСУ
ТА НАЦІОНАЛЬНОЇ ЄДНОСТІ:
АЛГОРИТМ ДЛЯ УКРАЇНИ**

АНАЛІТИЧНА ДОПОВІДЬ

Авторський колектив:

Кудряченко А.І., д.і.н., проф. (*керівник авторського колективу*);

Бессонова М.М., к.і.н, доц.,

Васильців О.О., м.н.с.

Зернецька О.В., д. політ.н., проф.

Метельова Т.О., к.філос.н., доц.,

Розумюк М.В., к.політ.н.,

Самойленко С.Г. к.і.н.,

Солошенко В.В., к.і.н., доц.

Ткаченко І.В., к.і.н.,

Толстов С.В., к.і.н., доц.,

Фощан Я.І., к.і.н.,

Швед В.О., к.і.н., доц.,

Шморгун О.О., к.філос.н., доц.

Європейська і світова практика досягнення консенсусу та національної єдності: алгоритм для України. Аналітична доповідь / А.І. Кудряченко (кер. авт. колективу), Т.О. Метельова, В.В. Солошенко – К.: Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2016. – 82 с.

***За повного або часткового відтворення матеріалів даної публікації
посилання на видання обов'язкове.***

© Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2017

ЗМІСТ

Передмова. Досягнення національної злагоди в Україні – невідкладний імператив часу	4
ВСТУП	6
Розділ I. Моделі досягнення національного консенсусу в країнах Європи	8
1.1. Засади суспільної консолідації ФРН.....	8
1.2. Досвід суспільної консолідації повоєнної Австрії.....	14
1.3. Досвід національного примирення в Іспанії.....	19
1.4. Консолідація суспільства в країнах Вишеградської четвірки в постсоціалістичний період: досвід для України.....	24
1.5. Практика досягнення національної єдності в країнах Південно-Східної Європи у постсоціалістичний час.....	27
Розділ II. Світова практика забезпечення національної злагоди і порозуміння	35
2.1. Досвід політичного примирення після громадянської війни між Північчю та Півднем США.....	35
2.2. Проблема збереження культурного суверенітету: досвід Канади.....	40
2.3. Соціокультурні та правові засоби забезпечення національної злагоди в сучасній Індії.....	44
2.4. Процеси консолідації в сучасному арабському світі.....	47
Розділ III. Культурна політика як основа формування національної єдності в сучасному світі	51
3.1. Політика спільної європейської ідентичності і мультикультуралізм: можливості використання Україною досвіду Євросоюзу.....	51
3.2. Роль комунікаційних мереж і практик у консолідації сучасних суспільств: висновки для України.....	55
3.3. Проблема повернення культурних цінностей: досвід для України.....	57
3.4. Модерні етнонаціональні процеси: потенціал антикризового розвитку України.....	62
ВИСНОВКИ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ	66
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	80

ПЕРЕДМОВА

Досягнення національної злагоди в Україні – невідкладний імператив часу

Українська держава і її громадяни нещодавно відзначили 25 річчя державної незалежності. Добре відомо, що не одне покоління патріотів, кращих синів та дочок українського народу плекали цю мрію, своїми вчинками та конкретними справами наближаючи суверенну визначеність України. Водночас кидається в вічі, що наша країна у своєму сходженні до сім'ї демократичних націй стикається раз у раз з величезними проблемами та наражається на виклики, що загрожують втратою не лише перспективи поступу, а й які стоять на межі збереження-втрати власної державності, національної ідентичності.

Критично оцінюючи наявні успіхи входження сучасної України до світового співтовариства, а також аналізуючи невдачі, що спіткають нашу державу, слід з'ясувати причини та фактори очевидного пробуксовування процесів демократизації. Нинішній стан соціально-політичних та економічних процесів у державі разюче не відповідає стартовим умовам, в яких розпочалися процеси демократизації у 1991 р. За показниками соціально-економічного розвитку Україна вже тривалий час є одним із аутсайдерів серед країн пострадянського геополітичного простору.

Причини подібних невдач, безумовно, мають як історичні передумови, так і є результатом неефективної політики розбудови держави. Наукове та експертне середовище слушно пояснює причини подібного відставання політичними, економічними, соціальними чинниками. Політики пояснюють це браком досвіду розбудови державності та недосконалістю системи державного управління, науковці з-поміж причин подібного відставання слушно називають проблеми націєтворення і проблеми національної ідентичності, відсутність національної ідеї тощо.

Однак, щоб бодай наблизитися до визначення реальних важелів успіху, нам слід ширше і прискіпливіше подивитися на практику націєтворення держав і суспільств, які відроджувалися після різноманітних соціальних катаклізмів, долаючи суспільно-політичні кризи, оцінивши складові їх успішного сходження. Та найголовніше, - слід виявити системоутворювальні чинники необхідних успішних перетворень. Лише розібравшись у цьому, можна сподіватися на виведення слушних уроків та ставити задачі на перспективу, розбудовуючи стратегії національного розвитку.

Тож, за нашою оцінкою, вельми дієвим і системоутворювальним чинником подолання кризи та виходу на стійку траєкторію зростання України – як держави і суспільства, має стати мета досягнення національного консенсусу та розбудови успішної країни і суспільства. Творчий науковий колектив нашого Інституту взяв участь у розробці міждисциплінарного прикладного

дослідження «Національний консенсус в Україні: історичний імператив, сучасні параметри, прогностична модель». З урахуванням специфіки і спеціалізації нашої установи, ми вибороли і розробляємо науково-дослідний проект: «Європейський і світовий досвід досягнення консенсусу та національної єдності: алгоритм для України».

Наше дослідження складається із трьох частин: **«Моделі досягнення національного консенсусу в країнах Європи»**, **«Світова практика забезпечення національної злагоди і порозуміння»** та **«Культурна політика як основа формування національної єдності в сучасному світі»**. Ми сподіваємося, що результати дослідження досвіду європейських держав та низки країн світу будуть не тільки цікавими, а й корисними як для державотворців, наукового і експертного середовища, так і для широких кіл громадськості.

А.І.Кудряченко

ВСТУП

Гострі соціально-політичні конфлікти неодноразово спіткали багато держав світу, вони безпосередньо заторкували й європейські держави. У багатьох випадках внутрішні суспільно-політичні конфлікти переростали в громадянські війни або ставали частиною більш масштабних суспільно-політичних процесів, які охоплювали великі території та визначали запекле протиборство різних політичних таборів. Як свідчать дослідження сучасних західних науковців, підсумки багатьох громадянських війн та політичних конфліктів далеко не завжди вписуються в ідеальну схему розв'язання початкових суперечностей, що призвели до виникнення ворожнечі. В багатьох випадках суспільно-політичні конфлікти завершувалися відновленням певного рівня стабільності чи суспільним переоблаштуванням без досягнення примирення¹.

Водночас історичний досвід багатьох країн світу надає чимало прикладів, які свідчать про успішність спроб зміни парадигми суспільного розвитку від обтяжливої та за кінцевим рахунком безплідної конфронтації до пошуку компромісу, започаткування традицій загальної злагоди, інклюзивного діалогу та політичного порозуміння.

Після періодів конфронтації, які завершувалися перемогою одного з ворогуючих таборів, перед суспільствами багатьох країн поставала проблема нормалізації умов внутрішнього розвитку, розв'язання якої вимагало досягнення певної форми загальнонаціонального примирення. Зазвичай пом'якшення гострих політико-ідеологічних суперечностей мотивувалося вимушеною потребою в подоланні внутрішньої нетерпимості заради забезпечення більш сприятливих економічних та політичних умов розвитку.

З огляду на виклики, що постали перед Україною з кінця 2013 – весни 2014 рр., проблеми внутрішніх політичних конфліктів, сепаратизму та подолання його наслідків закономірно привертають увагу громадськості та дослідників. Серед різних аспектів міжнародної політики предметом уваги стає зарубіжний досвід врегулювання проблем, пов'язаних з подоланням суперечностей політичного, регіонального та соціокультурного характеру, відновленням територіальної цілісності, встановленням стабільної політичної системи, здатної адекватно узгоджувати й поєднувати загальнонаціональні та регіональні інтереси.

В цьому сенсі принципове значення мають не тільки питання, пов'язані з упередженням виникнення конфліктних ситуацій, а й дослідження можливих схем постконфліктного врегулювання, пов'язаних з відновленням життєздатних механізмів політичної системи та примиренням ворогуючих сторін на новій політичній основі.

¹ Kissane B. (ed.). *After Civil War. Division, Reconstruction, and Reconciliation in Contemporary Europe* / B. Kissane. – Philadelphia : University of Pennsylvania Press, 2015. – 312 p.

Досвід багатьох країн світу має багато не схожих між собою ситуацій, які віддзеркалюють різні історичні обставини та політичні тенденції, пов'язані з виникненням і вирішенням суспільно-політичних конфліктів. В класифікації різновидів постконфліктного врегулювання за підсумками громадянських війн відзначають принаймні три групи, в т. ч. національне примирення в дусі формування політичної нації, стабілізацію політичного ладу без розв'язання конфлікту, й, нарешті, примирення під зовнішнім наглядом. До найбільш вдалих, однак напевно не типових прикладів врегулювання конфліктів шляхом усунення їх першопричин, належать історичне возз'єднання Західної та Східної Німеччини (1990 р.), відновлення територіальної цілісності Хорватії (1995 р.), а також політичний конфлікт, розкол і примирення після громадянської війни 1861-1865 рр. у США.

Впродовж 2016 р. колектив Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» досліджував різні моделі пошуку консенсусу та досягнення національної єдності в практиці країн світу, з якими читачі можуть ознайомитися в представленій аналітичній доповіді.

Описані в доповіді політичні моделі національного примирення віддзеркалюють багатоманітність конфліктних ситуацій, які мали місце в різних країнах світу, та специфіку методів, які застосовувалися для їх подолання. При цьому, як свідчить досвід зарубіжних країн, ступінь ворожості політичних акторів на ранніх етапах розвитку конфлікту не обов'язково визначає матрицю – можливість чи неможливість – його подальшого політичного врегулювання. Натомість будь-яке політичне врегулювання суспільного конфлікту виявляється неможливим без усвідомлення необхідності відновлення позитивних умов розвитку країни, визначення принципів національного порозуміння та створення умов для загальнонаціонального діалогу з найбільш гострих і принципових питань.

Розділ I. Моделі досягнення національного консенсусу в країнах Європи

1.1. Засади суспільної консолідації ФРН

Трансформаційні перетворення на європейському континенті та світі в цілому імперативно актуалізують проблему досягнення суспільної консолідації у так званих «транзитних державах», насамперед тих, що обрали демократичні форми організації суспільно-політичних відносин. Досвід більшості західних демократій підтверджує, що їм притаманний не лише високий рівень соціально-економічного поступу, а й свідоме та відповідальне ставлення громадян, їх різноманітних об'єднань до розвитку суспільства, дотримання норм політико-правового простору усіма соціальними верствами.

У такій площині постає затребуваним з'ясування основних складових повоєнної політики Федеративної Республіки Німеччина, в якій роль головного чинника суспільної консолідації національного розвитку належала корпоративно-солідаристській парадигмі. Як чинник спрямування національного розвитку така парадигма спиралася на оновлену державну соціально-економічну політику та сформовану демократичну політичну систему з відповідальними інститутами та громадянським суспільством. Німецький досвід, напевно, може бути цінним і для сучасної України.

Перемога союзників по антигітлерівській коаліції в Другій світовій війні означала крах Німецької національної держави. «Велика трійка» була єдина в тому, що німецький мілітаризм і нацизм належало викоринити для того, щоб Німеччина «ніколи більше не могла становити загрозу для своїх сусідів або для збереження миру у всьому світі». З цією метою Німеччина підлягала повному роззброєнню й демілітаризації, а всю промисловість, яку можна було б використовувати для військового виробництва, належало знищити. Націонал-соціалісти підлягли звільненню з усіх установ і організацій; політичне життя країни мало докорінно оновитися на демократичних засадах. Однак економічну єдність країни, як підкреслювалося у спільно прийнятих переможцями документах, належало зберегти.

Важливими напрямками реформування повоєнної Німеччини стали заходи з демократизації, денацифікації, демілітаризації та декартелізації суспільного буття. Так, головні німецькі нацистські злочинці були засуджені у Нюрнберзі Міжнародним військовим трибуналом союзників у 1946 р. Тим самим кримінальну відповідальність понесли винуватці і провідники людиноненависницької політики Третього рейху. Заходи з денацифікації стосувалися системи державного управління, юстиції, освіти, управління економікою та інших сфер. У трьох західних окупаційних зонах, включно із визнаними винними Міжнародним трибуналом у Нюрнберзі, було засуджено 5025 осіб за військові злочини та злочини проти людяності. У цих трьох зонах було виконано 486 смертних вироків. У радянській окупаційній зоні кількість

засуджених оцінювалася в 45 тисяч осіб. Загальна кількість засуджених за нацистські злочини в третій країнах становила близько 60 тисяч осіб.

Політика денацифікації, яка відповідно до рішень Потсдамської конференції стала невід'ємною складовою оновлення Німеччини, у різних окупаційних зонах проходила в різних формах. Водночас вона торкнулася ледь не кожного дорослого німця. На самому початку найсуворішою ця політика була, за оцінками сучасних дослідників, у американській окупаційній зоні. Колективно розглядаючи німців, як нацистів, західні союзники спочатку навіть заперечували існування антифашистських груп і їх роль у відновленні країни. Іншою стороною цих підходів, стало те, що була упущена можливість якомога раніше почати розбудовувати німецьку демократію й поставити її під місцеве політичне керівництво.

Американці та британці використовували анкети для виявлення причетності до нацизму, в яких було понад 130 обов'язкових причин для відмови німцям у зайнятості. Для допитуваних німців існували чотири можливі категорії визнання вини і тільки одна, що передбачала виправдання. Такі підходи з боку переможців створювали бюрократичні ускладнення та викликали сильне несприйняття в репресованих німців. Досить часто довільна практика комісій із денацифікації викликала протест чи заперечення навіть перевірених антифашистів. Через великий обсяг слідчої роботи спочатку розглядалися найпростіші справи. Проте з початком загострення протистояння і так званої «холодної війни» зацікавленість до посилення денацифікації відчутно ослабла. З огляду на такий підхід, звинувачувані у доволі тяжких злочинах відбулися асиметричними покараннями.

Через ці причини та обставини, не дивлячись на початкові перевірки, значне число колишніх членів нацистської партії unikли належного покарання. В умовах наростаючого протистояння Сходу і Заходу відбулися розкол Німеччини та формування двох ідеологічно антагоністичних німецьких держав – ФРН і НДР. Потреби у кваліфікованих кадрах управлінців і ослаблення вимог денацифікації у західних зонах уможливили становище, коли в процесі відновлення Західної Німеччини важливі посади обіймали навіть колишні нацисти ненизової ланки. Ці працівники мали практичні навички і досвід, що виправдовувало їх повернення до державного апарату. З іншого боку, за часів нацизму чимало посад вимагали членства у НСДАП, що примушувало значну кількість фахівців ставати нацистами з міркувань політичної доцільності.

В контексті посилення протистояння між Сходом і Заходом колишні союзники по антигітлерівській коаліції по-різному бачили роль і перспективи Німеччини. Власне, розкол країни та створення ФРН, а потім НДР стали подією, яка змінила ставлення західних союзників і СРСР до проблеми відновлення німецької державності. Прагнучи унеможливити закиди щодо розкольніцьких підходів, західнонімецькі політики відхилили наміри окупаційних структур щодо схвалення Конституції Установчими зборами чи на Всенародному референдумі. Натомість було ухвалено рішення затвердити Основний закон у формі тимчасової Конституції, що зберігало надію на об'єднання сепаратної держави, створеної на території західних окупаційних

зон, та східної окупаційної зони. Західнонімецькі політики віддали перевагу способу ухвалення Основного закону після ратифікації його земельними ландтагами Парламентською радою, тим самим відмовившись від рекомендацій союзників прийняти її на референдумі. Голова зборів – 73-річний К.Аденауер, колишній правлячий обер-бургмістр Кельна, католик і антикомуніст, підписав законопроект, що став законом. А через три місяці потому К.Аденауер став першим повоєнним канцлером Західної Німеччини.

Слід наголосити, що для справи консолідації суспільства Західної Німеччини, на території якої опинилися і понад 10 млн німецьких громадян, що були переселені зі Сходу у відповідності з рішеннями держав-переможниць, прийняття Основного закону мало особливе значення. ФРН законодавчо закріпила відповідальність за долю та унормування життя всіх своїх громадян та тих німців, які знайшли притулок у якості біженців, переміщених осіб німецької національності, а також членів їх сімей – вихідців з територій Німецької імперії у кордонах станом на 31 грудня 1937 р.

Більше того, в Основному законі ФРН були чітко сформульовані принципи соціальної, правової демократичної держави та основні права і свободи як норми прямої дії. Основний закон ФРН історично став на одному рівні з повоєнними конституціями великих західноєвропейських держав, зокрема Франції та Італії, які були прийняті у 1940-х рр. Всі вони – кожна по-своєму, відобразили процеси демократичного оновлення, пов'язані зі звільненням Європи від нацизму і поверненням до засад парламентаризму. В Основному законі ФРН знайшли відображення традиційні риси німецького конституційного права. При його розробці були враховані як досвід Веймарської доби, так і надбання інших держав.

Основний закон створювався під безпосереднім контролем та впливом західних держав-переможниць. Конституція ФРН стала своєрідним суспільно-політичним компромісом в умовах піднесення антифашистського та демократичного руху. Проголошені в ній демократичні засади, соціальні, політичні права і свободи громадян стали опорою в діяльності всіх демократичних сил, вони надихали мільйони людей, ставали основою їх зацікавленого ставлення до оновлення країни.

1950-ті – початок 1960-х рр. в ФРН не випадково називають «ерою Аденауера». Перший федеральний канцлер справив величезний вплив на розвиток повоєнної Німеччини. Високі морально-політичні якості, стиль досвідченого політика, патріота свого народу і величезний авторитет К.Аденауера, який пережив крах трьох німецьких держав – Імперії Вільгельма II у 1918 р. (проіснувала 48 років), Веймарської республіки в 1933 р. (проіснувала 15 років) і нацистського «тисячолітнього Рейху» в 1945 р. (проіснував 12 років) – стали в нагоді в процесі відновлення країни. Політика Аденауера ґрунтувалася на двох великих складових: соціальній ринковій економіці і «новій Німеччині у новій Європі». Головні засади соціальної ринкової економіки К.Аденауер вбачав у тому, що «капіталістична система економіки не відповідає життєвим політичним і соціальним інтересам німецького народу. Нова структура німецької економіки повинна ґрунтуватися

на врахуванні того факту, що час необмеженого панування капіталізму поринув у небуття». Йшлося, насамперед, про перерозподіл прибутку на користь найманих працівників, забезпечення гідного рівня життя безробітних та непрацевдатних. Повоєнній Німеччині прислужилися підходи політики Аденауера, які заперечували як крайній лібералізм, так і націоналізовану одержавлену економіку.

Ще до створення ФРН в західних зонах окупації проходили гострі дискусії щодо шляхів економічного оновлення та розвитку. Група експертів під керівництвом Л. Ерхарда підготувала проект фінансової реформи, покликаної оздоровити економіку та позбутися величезної маси знецінених грошей. Сам Ерхард вважав, що проведення такої реформи слід поєднувати з заходами активного стимулювання виробництва та захисту найбільш уразливих груп споживачів, стабілізації споживчого ринку, активізації споживчої та виробничої мотивації. Грошова реформа 1948 р. у західних зонах припинила гіперінфляцію, бартерні відносини та сприяла подоланню дефіцитів. При обміні офіційне співвідношення було встановлено у пропорції 10 рейхсмарок за одну нову німецьку марку.

Соціальна складова грошової реформи чітко витримувалася. Пенсії, заробітна плата, допомоги перераховувалися у співвідношенні 1:1. Всі старі державні зобов'язання були анульовані. Тим самим, величезна грошова маса ліквідовувалася. Через два дні після початку реформи був введений в дію пакет законодавчих актів, які відміняли централізоване планування і звільняли ціноутворення. Але одночасно був збережений обмежувальний контроль над цінами на транспортні та поштові послуги, основні продукти харчування, житло. Регулярно публікувалися каталоги так званих «доречних цін», що враховували реальні витрати виробництва і «раціональний прибуток». Була прийнята спеціальна програма «Кожній людині» для забезпечення населення за зниженими цінами вузькою номенклатурою найнеобхідніших товарів. Ерхард продовжував наполягати забороні крайніх форм монополізму та розвитку «державного підприємництва» (прямої участі держави у виробництві товарів та послуг громадського значення, в розвитку транспортної, енергетичної, інформаційної інфраструктури). Такий економічний підхід розглядався Ерхардом як «соціальне ринкове господарство», яке в рівній мірі служить інтересам суспільства та особистості.

В історію ФРН 1950-і рр. ввійшли як період «економічного дива». Однак і цей період не був безхмарним. Американська допомога та запровадженні реформи давали віддачу не одразу. Лише з часом реформи Ерхарда в рамках політики «Добробут для всіх!» перетворили Західну Німеччину у третю за потужністю економічну державу світу. Головним було те, що у період становлення ФРН ця політика убезпечила народ від фінансових та соціальних потрясінь, які були причиною попередніх політичних невдач та експериментів. Незважаючи на труднощі, за перші п'ять років реформ заробітна плата зросла на 119%. Особлива увага приділялася підтримці постраждалим від війни громадянам – інвалідам, біженцям, переміщеним особам. У 1948-1953 рр. на ці потреби було виділено 24 млрд марок, а у 1981 р. загальні соціальні витрати

перевищили 104 млрд марок. В 1951 р. соціальні видатки склали 36,5% державного бюджету, і через чотири роки були збільшені до 42%. У 1955 р. біля 20% населення отримувало соціальні виплати, оскільки понад 1 млн домашніх господарств перебували за межею бідності, яка становила 130 марок на місяць.

З огляду на величезні труднощі із житлом та проблемою розташування біженців та інтернованих у ФРН втілювалися програми будівництва так званого «соціального житла». А вже 25% всього житлового фонду було зруйновано, а у великих містах цей показник сягав до 50%. На вирішення цієї проблеми були спрямовані кошти федерального бюджету, земель та общин. У ФРН було побудовано 500 тисяч квартир, із них половина – «соціальні», які надавалися в оренду за помірковану ціну. Проте вже в 1960 р. держава відмовилась від розподілу житла: на той час загальна кількість квартир у країні виросла з 10 до 16 млн, перевершивши рівень 1939 р. Тоді ж уряд оголосив про перехід до ринку у цій сфері.

Проведена часткова пенсійна реформа 1957 р., яка спиралася на так званий «договір поколінь», коли працюючі вносили частину своєї заробітної плати у пенсійний фонд, справила величезний позитивний вплив. Із цих платежів, середньорічного заробітку, а також внесків підприємців розраховувався розмір пенсії, що називалася динамічною, оскільки вона залежала від заробітку та стажу роботи. Для робітників пенсія зросла у середньому на 65%, а для службовців – на 72%. Ця реформа відчутно вплинула на поліпшення становища широких верств населення.

У перше десятиріччя становлення ФРН її перший канцлер К.Аденауер виявився спроможним відновити повагу суспільства до цивільного правління. Його система правління, так звана «канцлерська демократія» відіграла неабияку роль. Головною дієвою особою уряду став федеральний канцлер. Згідно Основного закону, йому належить «директивна компетентність»: саме він визначає, якою має бути внутрішня і зовнішня політика держави, він несе за цю політику особисту та політичну відповідальність.

У відповідності до конституційних положень ФРН, федеральний канцлер обирається бундестагом за пропозицією президента країни, і останній офіційно призначає канцлера. Показовою у цьому відношенні є практика формування загальнонімецького урядового кабінету. Члени уряду призначаються федеральним президентом саме за пропозицією канцлера. Згідно букви закону члени уряду не повинні бути обов'язково членами парламенту, але за існуючою практикою вони здебільшого є депутатами Бундестагу. Члени уряду колективно й індивідуально несуть політичну відповідальність перед Бундестагом. Канцлер і уряд спираються на парламентську більшість.

В конституції ФРН закріплено принципи правової (ст. 28, абз. 1) та соціальної держави (ст. 20). Конституція уособлює результати прогресивного розвитку суспільства, врівноваження його відносин з державою і зменшення її тиску на суспільство як передумову дотримання так званого першого покоління громадянських і політичних прав людини: права на індивідуальну свободу,

життя, особисту безпеку, власність, свободу совісті, участь у державних справах, рівність перед законом, невтручання в особисте життя.

Система державного управління ФРН пристосована до історичних умов і практичних потреб суспільства. Основний закон, надаючи політичним партіям конституційного статусу, визначив, що партії сприяють формуванню політичної волі народу, що вони можуть вільно формуватися, а їх внутрішня організація повинна відповідати демократичним засадам (ст. 21).

Закон про політичні партії ФРН детально визначає місце партій у політичній системі держави, процедуру їх участі в парламентських виборах, питання фінансування партій, головні принципи внутрішньопартійної демократії та, зрештою, порядок заборони партій з мотивів їх антиконституційності. Закон про партії ставить питання існування партій у залежність від парламентської діяльності на федеральному та земельному рівнях. «Об'єднання втрачає правове становище партії, якщо воно протягом шести років не приймає участі у виборах бундестагу чи одного із ландтагів шляхом висунування своїх кандидатів» (параграф 2, абз. 2).

Політичні партії стали важливим чинником процесу демократичної консолідації західнонімецького суспільства, сприяли збільшенню потенціалу його політичної стабільності. Протягом 1945-1949 рр. відбулося ідейно-організаційне оформлення різних політичних партій – спочатку на земельному, а потім і на федеральному рівнях. На перших виборах до Бундестагу 1949 р. брали участь 36 політичних партій, кількість яких згодом істотно скоротилася. Відбулося відчутне зміцнення партій центристської орієнтації. В 1949 р. ХДС, ХСС, Вільна демократична партія і СДПН разом набирали 72,1% голосів, а в 1961 р. – 94,3%. Представництво малих партій у Бундестазі скоротилося з 80 у 1949 р. до 17 в 1957 р. та майже зникло після введення 5% виборчого бар'єру з 1961 р.

Великі партії демонструють тенденцію до відхилення від вузьких ідеологічних позицій у бік більшого прагматизму. Між ХДС/ХСС та СДПН часто встановлюється консенсус з фундаментальних питань суспільно-політичного характеру. З відновленням 1990 р. державної єдності у ФРН виникла п'ятипартійна структура парламентського представництва.

Важливим чинником суспільної організації ФРН постав розвиток громадянського суспільства. Відносини всередині самого суспільства і між ним та державою підпорядковані нормам загального і рівного права. З розвитком інститутів і відносин громадянського суспільства зростають можливості громадян країни щодо задоволення своїх потреб і інтересів та виявлення своїх здібностей, стає міцнішим зв'язок між суспільством і державою. За оцінкою німецьких фахівців, від міцності зв'язків громадянського суспільства і держави залежить сталість існування демократії. Водночас розвиток інститутів громадянського суспільства значною мірою сприяв утвердженню демократії.

Таким чином, розвиток політичної системи ФРН демонструє й пояснює основні складові успішної демократичної консолідації суспільства – від політики денацифікації та оновлення політико-правових норм державного устрою до розвитку складових соціальної держави і потужного громадянського

суспільства. Ці елементи сформували корпоративно-солідаристську парадигму, яка сприяла зростаючій конструктивній консолідації суспільства на базі позитивних цінностей та успішного досвіду.

Історична практика ФРН у 1950-х рр. свідчить про використання оптимальних підходів і способів відбудови економіки, створення нової системи організації влади, напрацювання взаємодії між державою та громадянським суспільством. Використання ефективних засобів мобілізації всіх верств населення на досягнення соціально-економічного прориву стало можливим саме тому, що було обрано корпоративно-солідаристський шлях, який став своєрідною альтернативою як граничному лібералізму, так і крайньому ультра націоналізму. Застосована на практиці корпоративно-солідаристська парадигма ввібрала і дієво поєднала чимало слухних самих по собі вагомих складових: елементи соціальної, правової держави, парламентську демократію, громадянське суспільство та виважену соціально-економічну політику.

1.2. Досвід суспільної консолідації повоєнної Австрії

Повоєнна практика багатьох європейських країн продемонструвала їх здатність в короткий термін подолати розруху, кризовий стан у більшості сфер життя та запровадити політику, що дала швидкі результати й заклала запас міцності на майбутнє.

Після Другої світової війни для багатьох держав і народів Європи спільними були не тільки завдання, пов'язані з відбудовою економіки, а й пошук таких форм соціальної організації, які б забезпечували формування соціально орієнтованої економіки, досягнення суспільної консолідації та національної злагоди. Тож для них системоутворювальним чинником подолання кризи стала суспільна консолідація суспільства, яка мала і певну національну специфіку.

Навесні 1945 р. вся територія Австрії, що була визволена від гітлерівського тоталітарного режиму, перейшла в стан окупації військами СРСР, США, Великої Британії та Франції. Великі держави-переможниці Другої світової війни, втілюючи в життя спільні рішення трьохсторонньої Московської міжнародної конференції 1943 р. міністрів закордонних справ, виходили із засад відновлення вільної й демократичної Австрійської республіки. На відмінну від Німеччини, Австрія вважалася союзниками не переможеною, а звільненою від німецького нацизму країною. Таке становище унеможливило брутальне втручання воєнних властей у хід відновлювальних процесів.

Після війни на перше місце висувалося завдання не лише відмежування від Німеччини, а й зміцнення національної ідентичності та досягнення злагоди в суспільстві. Адже, відомо, що з часу аншлюсу 1938 р. – силового приєднання Австрії до Третього рейху та квітневого референдуму щодо схвалення цього акту, суспільство зазнало відчутних деформацій. Тут були проведені фашизація суспільства й так звана «аріізація» господарського життя – закрито і продано за безцінок 7 тис. єврейських підприємств. Радикальний характер мала перебудова адміністративного управління. Спочатку країна була перейменована у Східну

провінцію Німеччини, а в 1942 р. розділена на 7 адміністративних округів. Загалом тогочасна влада спиралася на місцеві кадри. За роки аншлюсу близько 700 тис. австрійців вступили до нацистської партії. До вермахту та інших військових формувань було призвано 1,3 млн осіб. До 1945 р. на території Австрії існувало 49 концтаборів. Водночас 35 тис. австрійських німців загинуло в боротьбі руху Опору, у гестапо та концтаборах.

Зі звільненням Австрії постали непрості задачі відновлення державності, подолання нацистського минулого, оновлення засад суспільно-політичного розвитку та пошуку відповідного місця серед країн Європи і світу. Вже 27 квітня 1945 р. було проголошено відновлення вільної і незалежної Австрії та створено тимчасовий уряд на чолі з канцлером К. Реннером. 1 травня 1945 р. уряд оголосив про відновлення чинності Конституції 1920 р. з поправками 1929 р., що діє до теперішнього часу.

Серед проблем повоєнного часу важливу роль відігравали облаштування 1,6 млн біженців і переміщених осіб із числа етнічних німців Сходу Європи та повернення біля 0,5 млн австрійських військовополонених. Повоєнна Австрія пережила непрості часи десятирічної окупації союзниками своєї території, але забезпечила відновлення демократичних засад розвитку, денацифікацію, відповідні економічні та соціальні реформи.

Консолідації австрійського суспільства сприяло відновлення політичних партій довоєнної доби та проведення парламентських виборів 25 листопада 1945 р. Колишнім членам нацистської партії було заборонено приймати участь у виборах. За підсумками виборів Австрійська народна партія (АНП) отримала 49,6% голосів, соціалістична партія (СПА) – 44,6% та комуністи (КПА) – 5,4%. Було сформовано коаліційний уряд на чолі із Л. Фіглем – лідером АНП. Уряд складався з представників усіх трьох партій. Комуністи перебували в ньому по 1947 р. . Вісім із одинадцяти міністрів в роки нацизму брали активну участь у русі Опору, що забезпечило уряду необхідне суспільне визнання.

Під наглядом окупаційних властей була проведена денацифікація суспільно-політичного життя країни. Тимчасовий уряд Реннера заборонив діяльність нацистської партії та її дочірніх організацій. Всі колишні члени НСДАП (понад 500 тис. осіб) мусили зареєструватися у місцевих органах самоуправління та були позбавлені частини громадянських прав, а їх подальшу долю вирішували спеціальні комісії. Ретельній перевірці підлягали так звані «нелегали» – нацисти, які були членами партії ще до аншлюсу 1938 р. Їх кількість складала близько 100 тис. осіб. Вагомим результатом денацифікації стало усунення з керівних посад практично всіх нацистів. Більшість із них понесли різного ступеня стягнення та були направлені на виправні роботи. Особливі суди винесли вироки 13 тис. осіб, причому 43 із них отримали смертні вироки. Покарання зазнали особи, винні у воєнних злочинах, високопосадовці режиму, охоронці концтаборів, таємні агенти гестапо тощо.

Досягненню суспільної злагоди сприяло застосування так званої «пропорційної демократії». Цей принцип запроваджувався згідно коаліційної угоди АНП та СПА щодо розподілу не лише урядових ключових посад після перших повоєнних парламентських виборів. Відповідно до федерального

пропорційного співвідношення розподілялися й місця у земельних урядах та органах місцевого самоуправління. Ці засади уособлювали характерні риси всієї повоєнної політичної системи Австрії. Спадкоємність минулої і нової влади в Австрії символізувало обрання К. Реннера (20 грудня 1945 р.) першим президентом «другої» австрійської республіки.

Важливим елементом політики Австрії стало застосування засад соціально-ринкової моделі розвитку країни. Так, не дивлячись на нав'язування ззовні неоліберальної моделі, яка спиралася на ідеї колишнього австрійця Ф. Хайека («щоб розподіляти, необхідно спочатку заробити»), повоєнна Австрія зберегла і розвинула національні традиції соціально орієнтованої економічної політики. Уряд країни провів націоналізацію підприємств, що належали представникам нацистського режиму, а також стратегічно важливих підприємств та окремих галузей. 26 липня 1946 р. парламент прийняв закон про націоналізацію трьох великих банків, підприємств гірничодобувної та важкої промисловості, а згодом, 26 березня 1947 р., закон про націоналізацію енергетичного сектору. В Союзній контрольній раді представники СРСР ветоували ці закони. Тому до 1955 р. вони вважалися чинними лише поза радянською окупаційною зоною. Між урядом Австрії та Управлінням радянським майном в Австрії мали місце й інші розбіжності. Водночас саме націоналізація крупних підприємств та важливих галузей господарства сприяли тому, що австрійська держава стала відігравати вирішальну роль в управлінні економікою. Частка націоналізованих підприємств в економіці Австрії була значно вищою, аніж в інших європейських країнах поза межами сфери впливу Радянського Союзу. Загалом же проведена націоналізація дозволила не лише запобігти репараціям, а й вирішити чимало соціальних задач і значно пом'якшити соціально-економічну напругу в суспільстві.

Угода про включення Австрії у сферу дії плану Маршалла, підписана 2 липня 1948 р., стала дієвим поштовхом до запуску ринкових механізмів. Протести СРСР не мали особливого впливу на тогочасний уряд Австрії, хоча й гальмували підготовку мирного договору. Згідно плану Маршалла Австрія отримала біля 1,0 млрд американських доларів, що у перерахунку на душу населення було в сім разів більше, аніж у ФРН. Іншим чинником економічного зростання стало формування стабільної грошової системи на основі прийнятого 18 листопада 1948 р. закону про грошову реформу.

Націоналізація низки крупних підприємств та окремих галузей австрійської промисловості призвела до того, що держава стала відігравати вирішальну роль в управлінні економікою. Посади менеджерів крупних державних підприємств були предметом гострої політичної боротьби. Тому започаткування з 1949 р. розподілу цих посад на засадах тієї ж «пропорційної демократії» стало позитивним явищем і слухним виходом із складних ситуацій.

Суттєвою ознакою формування соціального ринкового господарства у повоєнній Австрії був розвиток партнерських відносин між працею і капіталом. Федеральна палата працюючих, яка була створена ще в 1920 р., у повоєнні роки відновила свою діяльність, розширивши свої повноваження та компетенцію.

Вона стала включати всіх австрійців, які працювали по найму, включаючи державних службовців та зайнятих на приватних підприємствах. Аналогічні палати об'єднували селян, осіб вільних професій, працівників торгівлі, представників малого, середнього та великого бізнесу. Згідно прийнятого тоді законодавства, яке зберігає чинність до цього часу, федеральні палати покликані захищати інтереси своїх членів, а також брати участь у виробленні стратегії розвитку народного господарства всієї країни.

Суттєвий внесок у формування системи соціального партнерства внесли профспілки. Щоправда, на відміну від палат працюючих, членство у них було добровільним. Водночас і тут відбулися зміни: якщо у Першій республіці міжвоєнного періоду на загальнодержавному рівні налічувалося 57 профспілкових організацій, то у 1945 р. було створено єдиний об'єднаний центр захисту інтересів робітничого класу. Ним стало Австрійське об'єднання профспілок (АОП). У наступному році підприємці також об'єдналися у Федеральну промислову палату (ФПП). З 1947 р. профспілки і підприємці за посередництва держави почали укладати щорічні угоди про тарифи і ціни, щоб спільними зусиллями зупинити закручення спіралі інфляції. Соціальний компроміс став витіснити із свідомості робітників традиції та підходи класової боротьби. Нові умови та засади виправдали себе вже досить скоро, під час осіннього страйку 1950 р. Саме тоді комуністи закликали робітничий клас, всіх працюючих вийти на демонстрації проти узгодженої четвертої угоди про тарифи та ціни. Однак АОП, яке підписало угоду, не підтримало ці войовничі заклики, надавши перевагу становленню тристоронньої системи партнерства. В умовах загострення холодної війни гору взяли конструктивні підходи – формування суспільної думки у напрямку досягнення компромісу та відмови від можливого протистояння.

Відзначимо, що на відміну від повоєнної Німеччини, по завершенні війни перед Австрією не стояла проблема «нового початку» національної історії. Натомість головну роль відігравали необхідність удосконалення державного механізму та системи управління. Тоді керівництво КПА пропонувало розробити нову конституцію, яка б враховувала негативну практику 1930-х рр. Однак більш впливові народна та соціалістична партії не підтримали цю пропозицію. При цьому СПА та АНП взяли на себе зобов'язання уникати взаємних нападок.

Пом'якшенню політичних суперечностей сприяли цензура та контроль з боку окупаційною владою за пресою, видавничою справою та іншими засобами масової інформації. Політична цензура зберігалася аж до виведення окупаційних військ та отримання Австрією державного суверенітету 1955 р.

Забезпечення законності сприяло зміцненню неконфронтаційних традицій політичного життя. Згодом, 21 квітня 1948 р. був ухвалений закон про амністію рядовим нацистам, який стосувався 482 із 524 тисяч колишніх членів НСДАП. Їх голоси сприяли популярності створеного 1949 р. «Союзу незалежних», до складу якого ввійшли колишні прихильники правих партій, невдоволені фактичним розподілом влади поміж СПА та АНП. Однак, навіть отримавши спочатку понад 10% підтримки виборців, «Союз незалежних» не

зміг підірвати систему «пропорційної демократії». Натомість дві провідні партії, АНП та СПА, виявляли принципову зацікавленість у політичній стабільності, не меншу, ніж окупаційні власті союзників.

Ці партії засвоїли уроки політичної нестабільності періоду 1919–1929 рр., коли в Австрії змінилося одинадцять урядів. Відносини цих партій мали характер «великої коаліції» та сприяли пошуку не лише компромісів, а й досягненню суспільного консенсусу. Парламентські вибори 1949 і 1953 рр. не внесли відчутних змін до розстановки політичних сил країни. У квітні 1953 р. Фігля на посаді федерального канцлера Австрії змінив його колега по АНП Ю. Рааб, який вважався майстром компромісів та примирення. Сам Фігель, символізуючи спадкоємність кадрової політики «пропорційної демократії», залишився міністром закордонних справ.

Слід відзначити, що в суспільному житті повоєнної Австрії суттєву роль відігравала «австріфікація», покликана нейтралізувати ментальне значення аншлюсу з Німеччиною. Значні кошти виділялися на підтримку національного австрійського фольклору та кінематографа. На певний період в австрійських школах навіть рідна мова перестала називатися німецькою.

Австрійське суспільство намагалося заповнити ідеологічний вакуум, залишений роками нацистського панування. Традиційні цінності, які сповідувала церква, зберігали своє значення у сімейному житті та в сільських общинах, але не могли претендувати на роль інтегруючої політичної сили. За таких обставин політичний католицизм почав діяти через соціал-християнські групи Народної партії.

Значну полеміку викликало ставлення до національних свят. У міжвоєнні десятиліття таку роль відігравав День заснування Австрійської Республіки, а після аншлюсу – день приєднання до Німеччини та ухвалення Акту проголошення Німецької Австрії.

Як і після Першої світової війни, слухною для національної ідентифікації громадян вважалася артикуляція на становищі Австрії як великої держави в сфері культури, музики тощо. В повоєнні роки постали задачі відновлення історично значимих будівель – Собору Святого Штефана, Державної опери, Бургертеатру та ін. Проводилися фестивалі, покликані символізувати відродження австрійської ідентичності. Проте навіть у середині 1950-х рр. лише 49% населення усвідомлювали себе окремою нацією, тоді як 46% відчували себе німцями.

Суттєву роль у зміцненні власної особливої ідентичності австрійців відіграли засади нейтрального статусу держави, закріплені в Державному договорі від 15 травня 1955 р. про відновлення незалежної та демократичної Австрії. Договір поклав край окупації та обумовив прийняття Конституційного закону від 26 жовтня 1955 р. про постійний нейтралітет Австрійської республіки.

Виваженість рішень у сфері внутрішньої політики та раціональне використання економічних можливостей мали позитивні результати. З початку 1950-х рр. валовий внутрішній продукт Австрії зростав більше, аніж на 5% на рік, і станом на 1960 р. обсяг промислового виробництва утричі перевищив

довоєнний рівень. Австрія утвердилася на європейському ринку як постачальник високоякісної сільськогосподарської продукції – сиру, ковбасних виробів, марочних вин. За десятиліття періоду «економічного дива» у Австрії були реалізовані такі масштабні проекти, як будівництво гідроелектростанції у Капруне, модернізовано металургійний комбінат у м. Лінц. У полі уваги урядів перебували проблеми вирівнювання розвитку окремих регіонів, створення сучасної транспортної та енергетичної інфраструктури. Значного сприяння дістали розвиток науки, культури, туристичної галузі.

Загалом повоєнний досвід Австрії засвідчив успішне подолання тяжкої кризи, наслідків гітлерівського правління, війни та окупації. Відновлення життєздатної держави та розвинених демократичних інститутів можна вважати результатом свідомої політики національної консолідації, досвід якої може бути використано при розробці моделей досягнення національного консенсусу в уражених економічною та соціальною кризою перехідних суспільствах.

1.3. Досвід національного примирення в Іспанії

Процес переходу Іспанії від репресивно-авторитарного режиму до сучасної багатопартійної політичної системи вважається одним із найбільш вдалих прикладів «третьої» хвилі глобального процесу демократизації. Почавшись у країнах Південної Європи, процес переходу до демократичних форм правління поширився на країни Латинської Америки, Південну Африку, ряд країн Азії, а згодом – і на більшість держав Центральної та Східної Європи. Зміна форми правління та політичні реформи в Іспанії стали можливими в результаті досягнення «національної злагоди» – узгодження низки принципових компромісних рішень у процесі переговорів між урядом і лідерами провідних політичних партій. Такий механізм закритих переговорів під патронатом короля Хуана Карлоса I забезпечив мирні та поетапні політичні зміни (ухвалення проектів реформ, закріплення нових принципів у конституції 1978 р. та в законодавстві).

В основу «загальнонаціонального примирення» в його іспанському варіанті було покладено принцип «національної злагоди» – політичного порозуміння між основними групами політичних інтересів на етапі переходу від авторитарної диктатури до багатопартійної демократії. Саме ці процеси становили головний зміст історичних подій у період 1976-1982 рр.

Між іспанськими політиками 1970-х – початку 1980-х рр. було чимало питань, які викликали гостру й принципову ворожнечу. Сукупні людські втрати в громадянській війні 1936-1939 рр. становили близько 450 тис осіб – із них 320 тис. – прибічників республіки і 130 тис. націоналістів. Понад 500 тис. республіканців емігрували. 135 тис. прибічників республіканського уряду були розстріляні або померли у в'язницях. При владі Ф. Франко іспанська опозиція підлягала системним репресіям (заборона опозиційних організацій, арешти, страти). Понад 300 тис. колишніх учасників республіканського руху були засуджені до примусових робіт, включно з будівництвом меморіалу «Долина полеглих» у Гвадаррамських горах за 58 км від Мадрида, яке тривало в 1941-1958 рр.

Втім, досвід Іспанії вважається одним із найуспішніших прикладів транзиту від авторитаризму до демократичної форми правління. Іспанська модель переходу до демократії визначається як кооперативна і «діалектична». Її зміст полягає у поступовій та послідовній лібералізації політичного устрою, контрольованому демонтажу інституціональних атрибутів попередньої системи та кропіткому впровадженні нових форм і процедур функціонування державної влади. Цьому сприяли використання механізмів прямої демократії (референдуми), конструктивні форми опозиційної діяльності (перетворення провідних опозиційних партій з антисистемної сили на внутрішньосистемну) за обмеження та нейтралізацію антисистемних політичних течій.

Слід відзначити поступовість та «поетапність» реформ, ініційованих частиною правлячих кіл та свідомо підтриманих опозицією, які були зумовлені потребами модернізації країни, якій свого часу завадили соціальні експерименти лівих республіканців, військовий заколот і громадянська війна 1936-1939 рр.

Чинники, які сприяли загальному успіху міжпартійних переговорів:

- Ідею примирення висловив диктатор Ф. Франко у своєму заповіті та схвалив єпископат католицької церкви, який визнав свою провину за підтримку репресій.

- Велике значення відігравав позитивний приклад розвитку країн Західної Європи. Успіхи економічної інтеграції західноєвропейських країн доводили переваги ліберально-демократичного устрою та інституту правової держави, що посилювало наміри прискорити «входження» Іспанії до Європейського Економічного Співтовариства.

- Здійснення реформ виглядало можливим через досягнення низки компромісів, які були можливі лише за свідомої стриманості підходів з боку керівництва провідних політичних угруповань, включаючи опозиційні партії.

- Важливу роль відігравав король як глава держави, канцелярія якого брала участь у плануванні реформ. Патронат короля щодо процесу переговорів сприяв усвідомленню їх учасниками загальної мети, що полягала у забезпеченні глибокого реформування державного та політичного ладу.

- Усвідомлення уроків минулого потребувало уникнення максималізму, який провокував зіткнення протилежних інтересів та використання насильницьких методів. Глибокі політичні зміни, які вимагали діалогу та узгодження позицій провідних політичних суб'єктів з чітко окресленого кола питань, вимагали співпраці між основними партіями, що й становило сутність «загальнонаціонального порозуміння».

В іспанській політичній літературі подекуди критично розцінюється доцільність застосування поняття «примирення» до реформ кінця 1970-х – початку 1980-х рр. Адже зміст переходу до демократії становила не реабілітація страчених і засуджених республіканців, а створення умов для подолання й подальшого уникнення конфронтації та викорінення насильства як засобу реалізації політичних і соціальних цілей. В 1975-1978 рр. реформи уникали суттєвої ревізії правових норм часів франкізму, однак базувалися на тих можливостях, які надавало тодішнє чинне законодавство. Політична

лібералізація та перегляд норм законодавства мали поступовий, однак цілеспрямований і конструктивний характер.

Головні етапи процесу політичних реформ:

1. На початковому, першому етапі уряд К. Аріаса Наварро (грудень 1975 р. – червень 1976 р.) обмежився частковою лібералізацією політичної системи. Принципове значення мали прийняття військовими присяги на вірність королю та схвалення закону про право на політичні асоціації, який дозволяв створення нових політичних партій і профспілок.

2. Другий етап (червень 1976 р. – червень 1977 р.) був пов'язаний з діяльністю уряду А. Суареса, який виступив у ролі основного суб'єкта законодавчої ініціативи. Основні політичні завдання стосувалися підготовки та проведення парламентських виборів, які мали забезпечити прискорення реформ. Законопроект «Про політичну реформу» (проголошення суверенітету народу та непорушності прав людини) дістав підтримку на референдумі.

3. Третій етап (червень 1977 р. – грудень 1978 р.) розпочався після парламентських виборів і тривав до впровадження демократичної конституції. Основними завданнями цього етапу були зміцнення режиму представницької демократії, розробка та затвердження демократичної конституції країни, підготовка адміністративно-територіальної реформи, визначення зовнішньополітичних пріоритетів. План подальших політичних реформ (план Монклоа) був затверджений учасниками «круглого столу» 8-9 жовтня 1977 р. Проведені консультації та їх рішення («пакти Монклоа») визначили рамки й напрями політичної співпраці між правоцентристським урядом А. Суареса, опозиційними партіями (соціалісти, комуністи) та течіями реформістські налаштованих франкістів (Союз демократичного центру та Народний альянс, на базі якого в 1989 р. було створено Народну партію). Результати досягнутого компромісу були зафіксовані в угоді, яка була внесена до парламенту та послужила основою спільних, багатопартійних законодавчих ініціатив. «Пакти Монклоа» встановлювали норму «цивілізованої» конкуренції між основними політичними течіями. Групі політиків та юристів було доручено розробити проект конституції, який був схвалений у парламенті та на референдумі й набув чинності 29 грудня 1978 р.

4. На четвертому етапі (1979-1982 рр.) гостро постали питання подальшого реформування державного апарату та визначення ступеня територіальної автономії регіонів. Парламент схвалив «Автономні статuti» Каталонії та Країни Басків (жовтень 1979 р.), після чого вони були затверджені на місцевих референдумах. Автономний статус отримала і Галісія. Компроміс між урядом і лівими щодо самоврядування регіонів призвів до розколу в урядовій партії Союз демократичного центру. В січні 1981 р. соціалісти ініціювали вотум недовіри уряду, що призвело до відставки А. Суареса.

23 лютого 1981 р. група армійських офіцерів учинила заколот з вимогою відновлення політичної системи, що існувала за правління Франко. Чітка публічна позиція короля Хуана Карлоса I відіграла вирішальну роль у збереженні конституційного ладу. Король скликав екстрену нараду керівників

парламентських партій, які висловили цілковиту відданість захисту конституції та законності. Заколотники були заарештовані й дістали судові вироки.

В 1981 р. нижня палата парламенту ухвалила рішення про початок переговорів про вступ Іспанії до НАТО. Парламентські вибори в жовтні 1982 г. забезпечили легітимний прихід до влади Іспанської соціалістичної робітничої партії, що символізували ствердження представницької багатопартійної демократії.

В цілому можна стверджувати, що в основу «загальнонаціонального примирення» в його іспанському варіанті було покладено принцип політичного порозуміння між основними групами політичних інтересів, або «національної злагоди», як подекуди стверджується в сучасній політологічній літературі. При цьому в процесі переходу від авторитарної диктатури до багатопартійної демократії баланс інтересів основних гравців змінювався, однак це перекреслювало загальну зацікавленість учасників переговорів і керівництва політичних партій у досягненні спільно узгодженого результату в формі встановлення життєздатної моделі демократичного державно-політичного устрою. Глибокі політичні зміни, які передбачали діалог з чітко окресленого кола питань, вимагали співпраці між провідними партіями в дусі «загальнонаціонального порозуміння». Здійснення результативних реформ потребувало досягнення низки послідовних компромісів, які були можливі лише за свідомої стриманості чи «раціональності» підходів з боку керівництва провідних політичних угруповань, включаючи опозиційні партії. Параметри цієї «стриманості» полягали в здатності відділити політико-ідеологічні гасла та уподобання від мети досягнення загального бажаного результату. У підсумку це й становило основний зміст серії розроблених компромісів, які узгоджувалися на кожному черговому етапі реформ. І лише після досягнення визначених результатів сторони повернулися до стандартних методів політичного змагання, спрямованого на оволодіння та використання засобів виконавчої влади в повному обсязі.

Політичний діалог мав інклюзивний характер, тобто залучав до консультацій та розробки компромісів усі впливові політичні течії, які мали підтримку в суспільстві, були представлені в парламенті та без участі яких видавалося неможливим забезпечення загальної підтримки узгоджених рішень під час парламентського опрацювання найважливіших законопроектів і на референдумах. Це чітко усвідомлювали ініціатори процесу реформ «згори» – король Хуан Карлос I та прем'єр А. Суарес (1976-1981 рр.), які виявили здатність діяти як відповідальні державні діячі. В процесі становлення нової державно-політичної моделі мова йшла не про взаємне прощення, а про визнання стану справ у державі як неприйняттого та необхідність гарантування такого способу розвитку суспільства, який дозволив би переступити через трагічну спадщину та помилки історичного минулого.

Феномен «загальнонаціональної злагоди» на етапі реформ став результатом свідомого підходу – відмови частини франкістської номенклатури від своїх ідеологічних уподобань та вимушеної згоди лівих партій тимчасово не наполягати на артикуляції соціальних програм. Лише після затвердження нової

конституції та переконливого зміцнення демократичного устрою іспанське суспільство почало поволі повертисся до переоцінки питань історичного минулого, яких свідомо уникали політики періоду «демократичного транзиту», хоча й після 1982 р. іспанські політики ще тривалий час уникали надміру ідеологізованих суперечок на історичні теми.

Аналіз громадсько-політичної дискусії в Іспанії за останні два десятиліття свідчить, що попри безумовне визнання досягнень демократичного транзиту, розбіжності в оцінках історичного минулого продовжують розділяти суспільство не тільки як елементи суто «історичної пам'яті». Відмінності в оцінках кривавих подій історичного минулого зберігають своє значення як елементи суспільної свідомості. Послаблення суперечок та недовіри в суспільстві стало можливим лише через 25 років після скасування диктатури Ф. Франко і початку реформ, тобто з приходом у політику нового покоління. В листопаді 2002 р. в резолюції з нагоди 25-ї річниці вільних виборів палата депутатів іспанського парламенту вперше віддала шану жертвам франкістського режиму, яких було визнано борцями за свободу. Однак лише з ухваленням закону «Про історичну пам'ять» (2007 р.) відбулася повна правова реабілітація республіканців та учасників опору диктатурі, включаючи скасування всіх політичних вироків часів диктатури Франко та відкриття доступу до архівних документів.

Аналіз політичного досвіду Іспанії дозволяє чітко визначити основні елементи переходу цієї країни до сучасної політичної демократії:

- В основу процесів демократизації було покладено принцип узгодження компромісів між основними партіями владного центру та політичної опозиції.

- Процес реформ розглядався його ініціаторами як поступовий та еволюційний. На кожному етапі визначалися основні цілі, які підлягали узгодженню між угрупованнями, які мали достатній рівень політичної підтримки в суспільстві.

- Відпрацювання серії компромісів потребувало високого рівня відповідальності та взаємної довіри між діячами уряду та опозиції.

- Провідне значення мав позитивний приклад країн Західної Європи, які досягли переконливих успіхів у розвитку економіки та інтеграції. Адаптація іспанського державного устрою до європейських стандартів дозволила доволі швидко розв'язати питання про вступ країни до Ради Європи (1977 р.), НАТО (1982 р.) і Європейських Співтовариств (1986 р.).

- Проблематика історичної пам'яті була свідомо виключена з порядку денного, оскільки могла завадити політичному діалогу та прогресу реформ.

- Компроміси періоду 1976-1982 рр. не поширювалися на питання ідеології, однак передбачали свідоме уникнення гасел, які могли б завадити узгодженим діям, спрямованим на встановлення міцного конституційного державного устрою.

- Узгоджене та в багатьох випадках консенсусне ухвалення пакету реформ передбачало врахування особливостей територіального устрою країни. Конституція 1978 р. передбачала децентралізацію влади і гарантувала регіонам Іспанії автономний статус. Такий підхід сприяв частковому розв'язанню

етнополітичних та регіональних проблем, хоча й не призвів до уникнення сепаратизму. Чинні конституційні норми вимагають, аби всі форми політичної діяльності, включаючи легальну агітацію за відокремлення територій від Іспанії, не виходили за межі законності, а політико-правові запобіжники мають унеможливити спроби узурпації влади або зловживання нею.

Під час політичного діалогу з програми іспанських реформ принципове значення мало визначення і визнання учасниками консультацій їх реальної мети, включаючи формування дієздатних політичних інститутів та розробку чітких процедурних норм. Тобто від самого початку учасники діалогу орієнтувалися не на імітацію певної активності та демонстрацію форми, а на практичні результати з метою досягнення змістовних перетворень. Разом з тим, перехід до конкурентної багатопартійної демократії не означав примирення ідеологій та уніфікації морально-політичних оцінок історичного минулого. Учасники громадянської війни 1936-1939 рр. і жертви репресій періоду диктатури генерала Ф. Франко дочекалися на повну реабілітацію лише через 30 років після початку політичних реформ.

1.4. Консолідація суспільства в країнах Вишеградської четвірки в постсоціалістичний період: досвід для України

Події останніх років – анексія Криму і війна на Донбасі – актуалізували проблему консолідації української нації. Масовий колабораціонізм та відчутні проросійські настрої на окупованих територіях наочно продемонстрували відсутність внутрішньої суспільної єдності, яка є однією з основних запорок збереження національного суверенітету. Відповідно, для України дослідження націоконсолідуючого досвіду інших посткомуністичних держав може бути не лише цікавим з наукової точки зору, а й корисним з суто практичної.

Після Першої світової війни на уламках кількох великих імперій в регіоні Центральної та Східної Європи були створені нові держави – Польща, Чехословаччина та Угорщина. На той період ці країни відзначались різним рівнем економічного та культурного розвитку, їх населення належало до різних релігійних конфесій, мало різний історичний досвід та різні національні традиції. Проте після II світової війни за допомогою Червоної армії всім цим державам були нав'язані прорадянські комуністичні режими, для яких характерними були спільні політичні та економічні інституції, що значною мірою призвело до нівелювання розбіжностей та гомогенізації національних суспільств «соціалістичного табору». В другій половині 1940-х рр. Польща, Угорщина і Чехословаччина стали членами комуністичного блоку і втратили свою незалежність у питаннях зовнішньої та внутрішньої політики.

Становлення тоталітарних комуністичних режимів супроводжувалося спробою ліквідації приватної власності на засоби виробництва та механізмів ринкової конкуренції, монополією правлячої партії на політичну діяльність та намаганням держави контролювати всі сфери життя суспільства за допомогою створення низки псевдогромадських організацій і масових репресій. Деформація традиційної структури індустріального соціуму та придушення будь-яких проявів плюралізму призвели до глибинного розриву між владою, з

одного боку, та основною масою населення, – з іншого, роздвоєності суспільного буття на офіціоз та приватне життя, причому комуністичні партії в цих країнах також були розколоти на фракції реформаторів та реакціонерів. Авторитет і популярність лідерів комуністичних режимів зростали й падали залежно від їх успіхів у вирішенні нагальних проблем. Проте опозиційний потенціал громадянського суспільства в цих країнах був завжди надзвичайно високим.

Прогресуюче відставання від західноєвропейських держав, неспроможність задовольнити основні соціально-економічні потреби населення та порушення базових громадянських свобод перетворили повоєнну історію сателітів СРСР на перманентну боротьбу правлячої верхівки з проявами народного невдоволення, а будь-які спроби лібералізації політичного устрою та економічного ладу постійно загрожували завершитися радянською інтервенцією. Хитка «відлига» після XX з'їзду КПРС та непевні спроби реформ «народного господарства» і емансипації суспільно-політичного життя в 1970 – 1980-х рр. наразилися на запеклий опір «партійного бетону» та загальну неефективність командно-адміністративної системи, наочно продемонструвавши утопічність ідеї «соціалізму з людським обличчям».

Серйозні проблеми в економіці, брак підтримки в суспільстві, радянська «перебудова» і відмова СРСР від «доктрини Брежньєва» (обмеженого суверенітету країн соцтабору) призвели до швидкого падіння комуністичних режимів у Центральній та Східній Європі в 1989-1990 рр. Фактично, економічний колапс соціалістичної системи став основною причиною її політичного банкрутства.

Процес здобуття опозицією («Угорський демократичний форум», польська «Солідарність», чеський «Громадянський форум», словацька «Громадськість проти насильства») влади в державах Вишеградської четвірки супроводжувався переговорами та «круглими столами» з урядовцями-реформістами та минув без серйозних ексцесів, внаслідок чого дістав назву «оксамитових революцій». Ці події ознаменували завершення тривалого періоду радянського панування та звільнення народів регіону Центральної та Східної Європи від комунізму.

Упродовж першої половини 1990-х рр. відбулася масштабна трансформація постсоціалістичної соціально-економічної системи та суспільно-політичного устрою. Подальший розвиток Польщі, Угорщини, Чехії та Словаччини відбувався вже на засадах становлення ринкової економіки та ліберальної демократії, євроатлантичної інтеграції та відновлення національних традицій.

Надзвичайно важливу роль в об'єднанні суспільства для країн Вишеградської четвірки відіграв проект «спільного майбутнього». Привабливість ідеї «повернення до Європейської цивілізації» дозволила консолідувати політичні еліти і населення країн Центральної та Східної Європи навколо певної програми перетворень і витримати болісну «шокову терапію».

Досвід консолідації суспільства в країнах Вишеградської четвірки у постсоціалістичний період переконливо засвідчує універсальність механізмів

представницької демократії як інструменту подолання розколу соціуму. Фактично, кожні вибори наочно демонструють фрагментацію суспільства на кілька конкуруючих між собою фракцій, проте саме механізми представницької демократії дозволяють об'єднати суперечливі інтереси різних суспільних груп і змусити їх спільно працювати заради єдиної мети.

Водночас розпад Чехословаччини може слугувати прикладом того, що механізми представницької демократії демонструють свою ефективність лише за умови функціонування в гомогенному національному суспільстві, коли політичні опоненти усвідомлюють і відчують спільність інтересів. В іншому разі демократичні вибори й референдуми з найнагальніших проблем розвитку країни неминуче перетворюються на перепис кількості членів різних етнічних груп.

Важливим аспектом досягнення суспільного компромісу в країнах Вишеградської четвірки постала відмова від «полювання на відьом» та політичного реваншизму. Історичний досвід країн Вишеградської четвірки засвідчує хибність традиційних лінійних теорій демократії, згідно яких характер політичних інститутів визначає масову поведінку. Довготривала практика формальної участі, удаваної лояльності і конформізму широких верств суспільства за часів «реального соціалізму» негативним чином позначилась на функціонуванні інститутів громадянського суспільства. Іронія історії полягає в тому, що в посткомуністичний період в абсолютно іншому інституційному середовищі традиції абсентеїзму лише посилилися, а рівень участі населення в громадських організаціях з 1990-х рр. постійно зменшувався.

Якщо в Західній Європі та США частка зайнятих в некомерційному секторі досягає 8-10%, в Латинській Америці – близько 4%, то аналогічний показник для європейських країн колишнього соціалістичного табору складає лише 1,3%. Пересічні мешканці держав радянського блоку проявляють значно меншу громадянську активність, з недовірою відносяться до будь-яких організацій, ухиляються від участі в їх роботі та продовжують покладатися на державу у вирішенні своїх проблем. Таким чином можна констатувати, що неурядові організації в посткомуністичних країнах так і не стали потужним драйвером суспільного розвитку і не змогли забезпечити собі помітний вплив на життя соціуму. Слабкість громадянського суспільства залишається помітним чинником посткомуністичної демократії, демонструючи якісно відмінний тип відносин між державою та її громадянами, ніж у країнах Західної Європи. Де-факто посткомуністичні країни наочно демонструють повний набір ознак суспільної аномії, блискуче описаної Е. Банфілдом в роботі «Моральні засади відсталого суспільства» ще в 1955 р.

Історичний досвід людства свідчить, що такі проблеми як: атомізований соціум, в якому індивідуум захищає інтереси групи лише якщо це вигідно йому особисто; відсутність інтересу до суспільних проблем; масова корумпованість і слабкість як державних, так і недержавних інститутів; виключно егоїстична мотивація будь-якої громадянської активності та сприйняття альтруїстичних заяв і вчинків як відвертого обману; відсутність покарань за порушення законів;

неприхована недовіра між членами будь-якої громади і організації; повна втрата державними службовцями і професійними спільнотами сприйняття своєї діяльності як покликання чи місії; масова підтримка популізму, демагогії і жадання режиму «сильної руки»; відсутність зв'язку між абстрактними політичними принципами і повсякденною поведінкою; використання виборів для отримання негайної матеріальної вигоди – не можуть бути вирішені за допомогою жодних реформ, репресій чи пропаганди «європейських цінностей». Лише повільний процес зміни кількох поколінь, успішна модернізація соціальних структур і забезпечення високого рівня добробуту населення здатні розв'язати весь комплекс питань суспільної аномії та запобігти постійному самовідтворенню «відсталості». Тільки якщо нові суспільні інститути зможуть переконати широкі верстви населення у своїй ефективності та легітимності, здатності дати адекватну відповідь на виклики сучасності й майбутнього, вони ствердяться в масовій свідомості як важливий інструмент розв'язання проблем соціуму. В іншому разі постсоціалістичне суспільство буде не стільки протистояти цим організаціям, скільки ігнорувати їх, функціонуючи автономно і паралельно з офіційними структурами у відповідності із власними правилами та нормами.

Практика країн ЦСЄ доводить, що ефективним чинником суспільної консолідації є наявність проекту «спільного майбутнього», а його відсутність або непопулярність робить приреченими на невдачу будь-які спроби реформ. Створити штучно цей «проект» неможливо, проте українська держава має різними засобами популяризувати в суспільстві ідею розбудови незалежної вітчизняної демократії та сприяти формуванню єдиної політичної нації. Слід особливо наголосити, що йдеться не про «освоєння» бюджетних коштів обраними ЗМІ та рекламними агенціями, а розробку довготривалої комплексної цільової програми з внутрішньої консолідації, орієнтованої, передусім, на молодь.

1.5. Практика досягнення національної єдності в країнах Південно-Східної Європи у постсоціалістичний час

Російська «гібридна війна» проти України стала черговим і потенційно найнебезпечнішим міжнародним конфліктом на території колишнього СРСР. Протистояння України зовнішній агресії супроводжувалося не лише численними фактами співробітництва з окупантами пересічних громадян, а й зрадою Батьківщини військовослужбовцями, працівниками правоохоронних органів та державного апарату. Масовий колабораціонізм став наочним свідченням серйозного розколу в українському суспільстві. Відтак дослідження практики досягнення національного консенсусу в постсоціалістичний час у країнах Південно-Східної Європи (ПСЄ), де цей процес також ускладнювався аналогічними проблемами, може стати в нагоді при розв'язанні внутрішніх політичних проблем.

Наприкінці 1980-х – початку 1990-х рр. в державах ПСЄ спостерігалась системна криза теорії і практики комунізму. В Румунії та Албанії відбулися справжні революції з великою кількістю убитих і поранених. В

багатонаціональній Югославії спалахнула кривава громадянська війна. Лише Болгарія спромоглася провести зміну влади мирним шляхом на вільних демократичних виборах, узгоджених у форматі «круглого столу». На відміну від Польщі або Чехословаччини, в усіх цих країнах (за винятком югославських республік Словенії та Хорватії) не було популярної політичної та інтелектуальної опозиції комуністичному режиму. Тому до влади прийшли пост-комуністи – колишні партійні та господарські чиновники середньої ланки, які прагнули конвертувати свій політичний вплив у матеріальні активи. Заперечуючи вимоги декомунізації та люстрації, відкидаючи ідеї «антилюдяного лібералізму» та «повернення до Європейської цивілізації», вони проголошували необхідність пошуку «третього шляху», який на практиці обернувся квапливою приватизацією державного майна та побудовою капіталізму для обраних. Лише наприкінці 1990-х рр. у цих країнах відбулися зміна еліт і корекція політичного курсу, що дозволила Болгарії, Румунії, Хорватії та Словенії увійти до НАТО та ЄС, а іншим державам стати на шлях європейської та євроатлантичної інтеграції.

Економічна відсталість Південно-Східної Європи та значно глибше вкорінена в масовій свідомості соціалістична ідеологія призвели до того, що суспільства країн цього регіону сильніше постраждали від «посткомуністичного синдрому». Для цих країн були характерні надзвичайно слабкі державні структури, вражені масштабною корупцією; хиткі інститути громадянського суспільства; симбіоз владних установ і професійної злочинності; абсентеїзм широких верств населення і недовіра до будь-яких організацій; масова ностальгія за «старими добрими часами», «рівністю», «соціальною справедливістю» та споживацькі настрої; вразливість перед популістськими гаслами і ксенофобією; відсутність зв'язку між абстрактними політичними принципами і повсякденною поведінкою; жадання «сильної руки» і державного патерналізму, тобто типові риси постсоціалістичного атомізованого соціуму в стані аномії. Хоча, наприклад, у Румунії після вступу до ЄС середня (реальна) зарплата зросла вдвічі, а мінімальна – втричі, все це жодним чином не завадило поширенню в суспільстві невдоволення, оскільки прикладом для порівняння виступало не комуністичне минуле, а добробут більш розвинених країн-членів ЄС.

У багатьох країнах Південно-Східної Європи в постсоціалістичний період відчувалося серйозне міжетнічне протистояння. Так, у Болгарії занепокоєння уряду й титульної нації викликала поведінка турецької та ромської меншин. За даними неурядової організації «Глобальна Болгарія», ромська громада (321 тис. осіб, або 4,9% населення) принципово не бажала працювати й інтегруватися в болгарське суспільство, живучи за рахунок крадіжок і державної соціальної допомоги. Особливе занепокоєння викликав той факт, що переважна більшість ромських дітей не ходила до школи, що закривало їм будь-які перспективи вести інший спосіб життя. В результаті на представників цієї етнічної групи припадала третина всіх скоєних у країні злочинів, причому впродовж 1989–2004 рр. показники ромської злочинності зросли в сім разів.

Турецька меншина в Болгарії традиційно сприймалася як «п'ята колонна», лояльна до своєї історичної Батьківщини та ворожа щодо країни проживання. Спроби насильницької асиміляції турок у 1980-і рр. призвели до значного зростання напруги в суспільстві. Лідер болгарської компартії Т. Живков публічно висловлював побоювання, що за 20 років Болгарію чекає доля Кіпру, тобто розкол країни і анексія її території під приводом захисту прав нацменшини, після чого уряд офіційно заявив, що зацікавлений в еміграції до 500 тисяч турків. Упродовж грудня 1984 р. – січня 1985 р. сотні тисяч громадян Болгарії під тиском влади були змушені змінити свої турецькі прізвища на болгарські. В квітні 1986 р. було прийнято рішення про заборону використання турецької мови в громадських місцях під загрозою штрафів, запроваджено обмеження на проведення ісламських обрядів. Й нарешті, після того, як у лютому 1988 р. міністри закордонних справ Туреччини та Болгарії підписали Договір про дружбу і партнерство, 3 червня 1989 р. Софія відкрила кордон, заохочуючи еміграцію турків. Утім, уже 21 серпня шлагбаум перед турецькими емігрантами закрила Анкара, оскільки лише за 78 днів кордон перейшли 311862 особи, тоді як Туреччина щорічно готова була приймати максимум по 30 тисяч нових громадян. Ймовірно також, що для Анкари було небажаним повне виселення турків з Болгарії з огляду на те, що їх можна було в перспективі використати для лобіювання національних інтересів Туреччини.

Після падіння комуністичного режиму Болгарії політика країни щодо нацменшин загалом та турецької, зокрема, пом'якшала, проте спадок минулого відчувається і сьогодні. На шляху до ЄС Болгарія імплементувала стандартні європейські норми захисту прав меншин, у результаті чого турецька громада (об'єднана навколо партії «Рух за права та свободи») стала помітною політичною силою. Турки складають 8,9% населення країни, мають своїх представників у парламенті та в уряді і обґрунтовано вважаються другою за впливом етнічною спільнотою Болгарії.

На тлі наслідків глобальної фінансово-економічної кризи та потоку біженців зі Сходу в останні роки радикалізація болгарського суспільства значно посилилася. Так, маргінальні партії на кшталт «Атаки», чії депутати засідають і в болгарському, і в Європейському парламенті, використовують антитурецьку та антиромську риторику для створення в населення стереотипів «чужого» та «ворога». Гучні протести проти будівництва мечетей і уроків турецької мови в школах, заяви про «етнічний паразитизм», обіцянки «повернути народну власність» та «очистити ромські гетто» дозволяють радикалам здобувати до 10% голосів на загальнонаціональних виборах, демонструючи провал європейської пропаганди цінностей толерантності та мультикультуралізму.

Надзвичайно цікавим аналогом сучасної «української кризи» може слугувати розпад югославської федерації на початку 1990-х рр., оскільки різноманітні аспекти тих кривавих подій подекуди аж до дрібних деталей нагадують історію появи ЛНР-ДНР в Україні.

Після смерті в 1980 р. незмінного лідера СФРЮ Й.Б. Тіто в цій державі розпочалася системна політична криза. На тлі колапсу радянського блоку, занепаду комуністичної ідеології та концепції «югославізму», економічних

проблем кінця 1980-х – початку 1990-х рр. керівництво Сербії звернулося до радикальних націоналістичних доктрин задля легітимації своєї влади, що викликало відповідний спалах націоналізму інших народів. З другої половини 1980-х рр. сербська інтелігенція почала активно пропагувати ідею створення Великої Сербії, яка б об'єднала усіх сербів у межах однієї країни. В опублікованому в 1986 р. Меморандумі Сербської Академії наук і мистецтв розлого обґрунтовувалася несправедливість економічних відносин і політичного устрою Югославії, проголошувалася необхідність їх масштабної ревізії на користь сербів. Почали з'являтися матеріали, в яких доводилося, що ніяких хорватів та боснійців не існує, оскільки вони – лише силоміць навернені в католицизм та іслам серби. Сербські мас-медіа стали осередком параноїдальної пропаганди про всесвітню змову проти Югославії та сербської нації.

У 1987 р. Соціалістичну Республіку Сербія доволі несподівано очолив С. Мілошевич, який спробував замість зваженої політики балансування запровадити насильницьке сербське політичне домінування. В 1988 р. він ініціював так звану «антибюрократичну революцію» – псевдонародний протест, під час якого під гаслами боротьби з бюрократією сербська партійна верхівка спробувала замінити лідерів інших республік та автономій своїми маріонетками. Домігшись успіху в Косово, Воєводині та Чорногорії, Мілошевич зазнав невдачі в більшості республік СФРЮ. 28 червня 1989 р. під час мітингу з нагоди 600 річниці битви на Косовому полі в присутності сотень тисяч сербів С. Мілошевич пообіцяв їм свій захист і протекцію, а вже 1 лютого 1990 р. танки югославської народної армії (ЮНА) увійшли до Приштини – адміністративного центру автономного краю Косово. В краї було введено надзвичайний стан: косовське (албанське) керівництво заарештовано й замінено призначеними з Белграда сербами, місцевий парламент розпущено, ТБ- і радіомовлення албанською мовою припинено, навчальні заклади з албанською мовою викладання закрито, Академію наук і мистецтв розпущено. Ці події стали поштовхом для політичних еліт інших югославських республік, які взяли курс на повну незалежність.

У 1990 р. на перших вільних виборах в усіх югославських республіках перемогу здобули партії націоналістичного спрямування. Криза югославського федералізму та розгул сербського шовінізму привели до влади в Хорватії «Хорватську демократичну співдружність» на чолі з Ф. Туджманом. Нове керівництво ставило за мету відокремлення від Югославії, намагаючись згуртувати населення республіки під гаслами радикального націоналізму. Пропагувались ідеї, що хорвати – це давня європейська нація, яка має дуже мало спільного зі своїми балканськими сусідами. Особливо наголошувалося, що більш розвинена Хорватія отримує від СФРЮ значно менше, ніж сплачує, внаслідок чого вона змушена за свій рахунок фінансувати чужі відсталі території.

Проте Хорватія не була моноетнічною республікою. Кількість її населення на 1991 р. становила 4 млн 760 тис., із них сербів – 580 тис., або 12% від загального числа. Сербська меншина компактно проживала на хорватській

території, причому в 11 громадах серби склали етнічну більшість (понад 50%), в 10 громадах їх частка коливалась від 30% до 49%, а ще в 16 громадах – від 10% до 29% населення. Попри те, що хорвати і серби розмовляють фактично однією мовою, мають спільне слов'янське коріння і століттями проживали в межах однієї держави, вони зберегли внутрішню окремішність і культурно-історичну ізольованість одне від одного. Відповідно, поступове відродження хорватської державності викликало невдоволення сербів як у Хорватії, так і в Сербії. Заохочувані Белградом, сербські громади почали вимагати «культурної автономії». 16 серпня самозване «Сербське національне віче» прийняло рішення щодо проведення серед сербського населення Хорватії референдуму з цього питання.

Спроби Загреба зірвати організацію «референдуму» за допомогою поліції виявилися невдалими. В районах сербського етнічного домінування поліція складалася головним чином із сербів і, відмовившись виконувати накази з центру, перейшла на бік заколотників. Місцева влада роздавала зброю усім бажаним та будувала блокпости, барикадуючи дороги колодами і великим камінням (так звана «революція колод»). Коли ж хорвати спробували перекинути лояльні поліцейські спецпідрозділи вертольотами, винищувачі югославської армії змусили їх повернутися назад. Таким чином, у серпні 1990 р. у 28 громадах східної Хорватії було проведено «референдум», на якому 99,7% учасників проголосували за суверенітет та автономію (хорвати це «волевиявлення» проігнорували), а вже 30 вересня 1990 р. було проголошено Сербську Автономну Область Книнська Країна, яка 21 грудня отримала назву Сербська Автономна Область Країна. Намагаючись примусити хорватів відмовитися від курсу на незалежність шляхом висунення та матеріалізації загрози територіальній цілісності, сербські політики прямо заявляли, що використовуватимуть будь-які засоби для реалізації права сербського народу на самовизначення аж до відокремлення, хоча формально поява Сербської Країни пояснювалася недолугістю та «печерним націоналізмом» загребського уряду, а не відвертим втручанням Белграда.

Сербське керівництво планувало захопити близько половини території Хорватії, здобути вихід до моря та встановити кордон за лінією Віровиця-Карловац-Карлобаг. Якщо збройні сутички з десятками загиблих між хорватською поліцією і різноманітними сербськими військовими формуваннями впродовж серпня 1990 – травня 1991 рр. були своєрідною «пробою сил», то майже одразу після проголошення незалежності Хорватії численні загони сербської та чорногорської територіальної оборони, парамілітарних організацій, «добровольців» та найманців за повної підтримки югославської армії розпочали масований наступ на території, контрольовані Загребом. Уже через місяць після проголошення незалежності третину території Хорватії було окуповано.

Цікаво відзначити, що попри масштабні бойові дії, ані Югославія, ані Хорватія офіційно не оголошували війну, хоча від самого початку для всіх було очевидним, що республіка Сербська Країна являє собою лише військово-політичну проекцію Белграду. Її політичні лідери були маріонетками С.

Мілошевіча, державний апарат і військова машина комплектувались «добровольцями» і «відпускниками» із Сербії, а бюджет на 90% складався з югославських дотацій. Проте, намагаючись приховати сербську агресію, югославські ЗМІ активно пропагували тезу про «громадянську війну» в Хорватії та непричетність Югославії до цього.

Під час бойових дій серби застосовували тактику «випаленої землі», використовуючи свою повну перевагу у важкому озброєнні та не зважаючи на втрати серед цивільного населення. Більше того, ця тактика була обумовлена їх стратегією витіснення хорватів з окупованих територій. Так, якщо в 1991 р. в республіці Сербська Країна серби складали 52% населення, хорвати 35% та інші національності – 11%, то вже в 1993 р. сербів було понад 92%, хорватів лише 7%, а інших – 1% (4395 осіб). Концентраційні табори, вбивство військовополонених, насильство над жінками, мародерство та інші військові злочини були буденною практикою ведення бойових дій сербами. Після війни лідери Сербської Країни (М. Мартіч і М. Бабіч) отримали тривалі терміни тюремного ув'язнення за військові злочини, а їх дії були розцінені як злочинна змова з метою насильницького вигнання несербського населення окупованої території Республіки Хорватія.

У свою чергу хорвати відплатили своїм ворогам тією ж монетою – терором, таборами смерті для сербів та етнічними чистками. За військові злочини проти сербського цивільного населення хорватські генерали Готовіна і Маркач були засуджені Міжнародним трибуналом по колишній Югославії на тривалі терміни тюремного ув'язнення, однак були виправдані апеляційним віче Трибуналу у 2012 р. та звільнені в залі суду. Дії хорватського керівництва були кваліфіковані як злочинна змова з метою вигнання сербів з території Сербської Країни і заселення її хорватами. Смерть Ф. Туджмана врятувала його від судового переслідування.

Стабілізація лінії фронту та початок війни в сусідній республіці Боснія і Герцеговина призвели до укладення в січні 1992 р. чергової (15-ї за рахунком) угоди про припинення вогню, умови якої порушувалися впродовж наступних трьох років. Після того, як на окупованих сербами територіях було розміщено миротворчі сили ООН, становище в цілому стабілізувалося. Відбулися обміни військовополоненими та заручниками. 29 березня 1994 р. в російському посольстві в Загребі було підписано перемир'я між офіційними представниками Сербської Країни та Хорватії. Невдовзі почали працювати спільні комітети з різних питань, було укладено договір про нормалізацію економічних відносин, опрацьовувалися угоди з повернення біженців, виплати пенсій, подачі електроенергії, відкриття залізничного сполучення та розблокування доріг.

Проте головним каменем спотикання був статус Сербської Країни. Уряд Хорватії напряму і через посередників неодноразово пропонував надзвичайно широку автономію для невизнаної республіки, проте кожного разу наражався на категоричну відмову. Зрештою дипломати США, Росії, ЄС та ООН розробили так званий план врегулювання «Загреб-4», який передбачав автономію в межах федерації з демілітаризованим статусом території Сербської Країни. Під міжнародні гарантії безпеки серби отримували фіксоване

представництво в хорватському Саборі (парламенті), власну політичну систему (місцевих президента, уряд і парламент), валюту, податкову систему, поліцію, герб та прапор, право на друге (югославське) громадянство. Окрім того, Загребу заборонялось вводити в автономію війська. Хорватський президент Ф. Туджман розцінив ці умови як політичне самогубство і капітуляцію, проте під тиском США та ЄС був змушений їх прийняти. Зрештою його «врятували» лідери країнських сербів, які за наказом президента Югославії С. Мілошевіча відкинули навіть таку щедрю пропозицію. Для чільних політиків США та країн ЄС стало очевидним, що серби не погодяться на будь-який розумний компроміс, поки не зазнають поразки. Негласне узгодження планів військової кампанії та її дипломатичного супроводу сприяло напрочуд швидкому розгрому армії Сербської Країни хорватськими збройними силами під час операцій «Блискавка» і «Буря» в травні – серпні 1995 р. Територія Східної Славонії була реінтегрована до складу Хорватії мирним шляхом за міжнародного посередництва 15 січня 1998 р. Таким чином Республіка Хорватія змогла відновити свій суверенітет і територіальну цілісність у межах своїх державних кордонів.

Попри два десятиліття, що минули від завершення збройного конфлікту, його наслідки й досі визначають характер міжетнічних взаємин і ступінь їх напруження в країні, сильно відрізняючись залежно від регіону Хорватії. Якщо у віддалених від лінії фронту провінціях зберігають популярність націоналістичні погляди, то на колишніх окупованих територіях і хорватська більшість, і сербська меншість живуть так, ніби війна все ще триває. Звинувачуючи одне одного в усіх негараздах і не визнаючи власної провини, дві громади плекають обопільну ненависть і де-факто підживлюють давній етнорелігійний конфлікт. Відповідно, чим більшою є частка сербського населення, тим гостріше стоїть проблема міжнаціонального порозуміння.

Утім, зовні ситуація виглядає цілком пристойно. На шляху до ЄС уряд Хорватії прийняв усі європейські норми із захисту прав національних меншин, провів масштабну амністію «ополченців», дозволив повернутися сербським біженцям та виплатив їм компенсації за втрачене майно. На рівні офіціозу постійно пропагуються ідеї примирення та співробітництва заради майбутнього. Представники сербських партій постійно залучаються до уряду. Переважна більшість мешканців районів зі змішаним населенням нормально спілкується на побутовому рівні. Однак дані статистики свідчать про інше. Станом на 1991 р. кількість населення Хорватії становила близько 4 700 тис. На війні загинуло від 20 до 30 тис. осіб і було поранено близько 100 тис. осіб. Біженцями стали понад півмільйона чоловік. В армії та силових структурах служили близько 300 тис. хорватів та тисячі країнських сербів. Ці цифри означають, що війна безпосередньо зачепила ледь не кожного мешканця Хорватії. Цивільному населенню на територіях Сербської Країни довелося тікати чи то після сербської окупації, чи то після хорватської реконквісти. Їх будинки зруйновані, майно пограбовано, рідню вбито колишніми друзями і сусідами, які продовжують жити поруч із ними.

Після війни хорватська та сербська общини почали формувати два паралельні світи, що майже не перетинаються у повсякденному житті. На територіях зі змішаним населенням навіть маленькі діти точно знають свою національність і ознаки, за якими можна виявити чужинця. Якщо сербські та хорватські малюки змушені знаходитися в одній будівлі, вони мають окремі групи, власні ігрові майданчики та вхід у приміщення. Школа продовжує цю тенденцію, адже хорвати віддають дітей до хорватських класів, а серби – до сербських. Населені пункти, вулиці, спортивні клуби, магазини та кафе поділені на сербські та хорватські. Й хоча сегрегація серед дорослих дещо слабша, це розмежування зберігається навіть через двадцять років після завершення війни.

Патріотична топоніміка та національні свята постійно нагадують хорватам про їх страждання під час війни, а сербам – про їх поразку. Серед молоді стабільною популярністю користується атрибутика четників та усташів, тож запросто можна побачити графіті «Srbe na vrbe» або почути гасло «до бою – готові». Постійні свари та бійки на національному ґрунті, спалення прапорів і паплюження державної символіки були і залишаються буденними явищами від початку реінтеграції, а засуджені міжнародним трибуналом військові злочинці сприймаються обома громадами як національні герої та захисники Батьківщини. З останніх проблем міжнаціонального порозуміння, що викликали масові заворушення, можна відзначити дублювання кирилицею назв вулиць та державних установ. За законом серби, як чисельна національна меншина, в місцях компактного проживання мали право вимагати дублювання вивісок своєю мовою, тобто по суті транслітерації латиниці кирилицею. Проте спроба виконати букву закону у вересні 2013 р. викликала справжню бурю невдоволення у місцевого хорватського населення, що призвело до жорстких зіткнень з поліцією і знищення двомовних табличок.

Підводячи підсумок, слід зазначити, що хорватський досвід розбудови національної держави наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. видається амбівалентним. З одного боку, лідерам Хорватії вдалося реалізувати сучасну мрію політичних еліт України – відвоювати силою зброї окуповані території та закріпити свою перемогу за столом дипломатичних переговорів, інтегрувавши свою країну в європейські та євроатлантичні структури. Проте, з іншого боку, сербсько-хорватський конфлікт не було вичерпано. Політичні лідери обох спільнот не просто не демонструють волі до примирення та порозуміння, а свідомо апелюють до ідей радикального націоналізму і змагаються у зневажливих оцінках сусідніх народів. «Ми вас не любимо, або іншими словами, ми любимо вас не більше, ніж Папуа – Нову Гвінею», – вихвалявся голова сербського МЗС І. Дачіч. «Ми маємо справу з поганцями і про це слід пам'ятати», – нагадував співвітчизникам колишній хорватський екс-прем'єр З. Міланович. У сербському суспільстві домінують реваншистські настрої, тоді як хорвати сповнені рішучості захистити відвойоване, тож за певних міжнародних умов протистояння зовнішньополітичних амбіцій на Балканах може легко знову спалахнути з новою силою.

Розділ II. Світова практика забезпечення національної злагоди і порозуміння

2.1. Досвід політичного примирення після громадянської війни між Північчю та Півднем у США

Війна між Північчю та Півднем США в 1861-1865 рр. була спричинена гострими суспільно-економічними суперечностями. Стрижень конфлікту полягав у конкуренції між різними способами виробництва, методами формування капіталу та внаслідок цього – різними концепціями розвитку країни. З точки зору політичної мобілізації громадської думки принципового значення набуло питання про легітимність та доцільність існування рабства як форми експлуатації праці та економічної основи плантаторського господарювання. З 1816 р. Конгрес США розпочав ухвалення тарифів на імпорт, які мали забезпечити сприятливий розвиток американської промисловості. Підвищення тарифних ставок перешкоджало економічним інтересам Півдня, який забезпечував основну частину американського експорту (бавовна, цукор, тютюн). Впродовж 1850-х рр. частка Півдня в експорті США становила 72-82%.

До 1846 р. між Північчю та Півднем діяв «міссурійський компроміс» 1820 р., який географічно розмежовував зони поширення промисловості та фермерства, з одного боку, та рабовласницького господарства, – з другого. Однак у процесі освоєння нових земель на Заході цей компроміс було порушено. Ситуацію вдалося частково вгамувати внаслідок компромісу 1850 р., який врегулював статус нових штатів (Техас, Каліфорнія) та дозволив у майбутньому місцевим колоністам самим визначити статус новоприєднаних територій (Юта, Нью-Мексико) на підставі принципу «народного суверенітету». Однак розповсюдження рабства на нові території, включаючи Канзас, призвело до перших спалахів громадянської війни (1854-1856 рр.), в якій плантатори та фермери вступили у збройну боротьбу за нові землі.

Створена в середині 1850-х рр. республіканська партія виступила ініціатором суттєвого підвищення зовнішньоторговельних тарифів та висунула вимогу суттєво обмежити застосування рабства. Натомість у середовищі демократичної партії, яка мала домінуючий вплив на Півдні, стався розкол, що й забезпечило обрання республіканця А.Лінкольна президентом США на виборах 6 листопада 1860 р.

У травні 1860 р. Конгрес США ухвалив законопроект про тариф, авторами якого були республіканці Дж.С. Моррілл і Т. Стівенс. Цей документ передбачав збільшення середнього тарифу на імпорт з 15% до 37%, з подальшим – упродовж трьох років – підвищенням середньої ставки до 47%. Лінкольн твердо пообіцяв підписати цей законопроект, якщо він не набуде чинності до дня його інавгурації 4 березня 1861 р. Політична еліта південних штатів вважала протекціоністський «тариф Моррілла» критичною загрозою, оскільки його впровадження руйнувало баланс між видатками та находженнями і суттєво підвищувало вартість життя на Півдні.

Сторонами конфлікту виступали Союз у складі 19 нерабовласницьких Півночі та Заходу і 4 рабовласницьких штатів Півдня (без урахування Західної Віргінії, створеної 1863 р.) – з одного боку, та Конфедерація 11 рабовласницьких штатів Півдня, – з другого. 20 грудня 1860 р. конгрес штату Південна Кароліна ухвалив ордонанс про сецесію – вихід зі складу Союзу. Цьому прикладу наслідували конгреси Міссісіпі, Флориди, Алабами, Джорджії, Луїзіани, Техасу, а згодом – Віргінії, Арканзасу, Теннессі та Північної Кароліни. Однак 4 рабовласницьких штати (Делавер, Кентуккі, Міссурі та Меріленд) залишилися в складі Союзу.

Північні штати мали очевидну перевагу в матеріальних ресурсах. Населення 23 штатів, які залишилися в складі Союзу, включаючи 4 рабовласницькі, налічувало 22,3 млн проти 9,1 млн в 11 південних штатах, із яких близько 3,6 млн становили негри-раби. Скориставшись відсутністю прямої конституційної заборони на вихід окремих штатів із Союзу, 4 лютого 1861 р. представники Південної Кароліни, Міссісіпі, Флориди, Алабами, Джорджії та Луїзіани проголосили створення нової держави – Конфедеративних Штатів Америки. До Конфедерації увійшла також Індіанська територія (сучасна Оклахома). Оголосивши про вихід зі складу США, сепаратисти наполягали на поверненні штатам повноважень, які за Конституцією 1787 р. були делеговані федеральному уряду (контроль над воєнними фортами, портами і митницями, стягнення мита та податків на нерухомість). Штати, які заявили про відокремлення, встановлювали контроль над військовими об'єктами, арсеналами, поштовими відділеннями та митницями та розпочали набір волонтерів до своєї армії. Розпочавши 12 квітня 1861 р. обстріл форту Самтер в Чарльстонській гавані (Південна Кароліна), лідери Півдня порушили паузу, після чого обидві сторони вдалися до бойових дій, які тривали до квітня - травня 1865 р.

Війна розділила американське суспільство, що особливо сильно відчувалося на Півдні, частина населення якого не була в захваті від сецесії та створення Конфедерації. Більшість штатів Півдня, де відбувалися основні битви громадянської війни, зазнали суттєвих руйнувань. Обидві ворогуючі сторони понесли великі людські втрати. Втрати військ Півночі становили майже 360 тис. вбитих і померлих від ран і понад 275 тис. поранених. Відповідні втрати конфедератів оцінюються у 258 тис. і 137 тис. осіб.

Вдруге обраний президентом США (1864 р.), А. Лінкольн усвідомлював доцільність виваженої політичної тактики заради відновлення Союзу. У своїй другій інавгураційній промові (4 березня 1865 р.) він обіцяв великодушне ставлення до переможених «заради досягнення та збереження тривалого і справедливого миру в нашій країні та з усіма народами світу». Доцільно взяти до уваги, що в 1864 р. президент А. Лінкольн і віце-президент Е. Джонсон висувалися від коаліційної платформи «Національний союз», що акцентувала потребу в відновленні національної єдності. Лінкольн оприлюднив ліберальний план майбутнього політичного устрою Півдня, проте республіканська більшість у федеральному конгресі заперечувала право президента приймати самостійні рішення.

Наступником Лінкольна став віце-президент Е. Джонсон – єдиний сенатор з Півдня (демократ від штату Теннессі в 1857-1862 рр.), який не підтримав сецесію й не вийшов зі складу федерального конгресу. Влітку 1865 р. президент Джонсон спробував розпочати втілення поміркованої програми Реконструкції Півдня. До штатів колишньої Конфедерації були призначені тимчасові губернатори. Скликалися конституційні конвенти, які мали скасувати ордонанси про сецесію, ухвалити рішення про повне списання воєнних боргів та розробити нові конституції штатів. Використавши президентське право на помилювання, 29 травня 1865 р. Джонсон підписав прокламацію про амністію для конфедератів за винятком декількох їхніх лідерів та відновив політичні права більшості громадян південних штатів. Населенню Півдня було обіцяно поновлення виборів губернаторів і членів місцевих конгресів. Передбачалося, що умовою повернення колишніх бунтівних штатів до Союзу буде ратифікація 13-ї поправки до Конституції США про повну заборону на всій території держави «рабства і підневільного існування» окрім тих випадків, коли це передбачено покаранням за злочин. Поправка набула чинності 6 грудня 1865 р. після ратифікації трьома чвертями штатів.

До кінця 1865 р. виборчі кампанії в південних штатах було майже завершено, однак радикальні республіканці в Конгресі не дозволили представникам штатів колишньої Конфедерації обійняти місця в федеральному законодавчому органі. На пропозицію лідера республіканців у палаті представників Т. Стівенса федеральний конгрес ухвалив рішення про тимчасове впровадження в бунтівних штатах режиму воєнної диктатури. Таким чином, перша спроба конституційного примирення зазнала невдачі.

У 1866 р. Конгрес ухвалив закон про громадянські права та створив Бюро в справах звільнених осіб, що мало усунути расову дискримінацію на виборах до законодавчих органів південних штатів та допомагати особам, яких було звільнено з рабства. Схвалена в Конгресом США 14-а поправка до Конституції (набула чинності 9 липня 1868 р.) визнавала всіх осіб, які народилися в США або отримали громадянство в США, громадянами Сполучених Штатів та водночас тих штатів, де вони мешкають.

Оскільки легіслатури всіх південних штатів, окрім Теннессі, відмовилися ратифікувати цю поправку, в березні 1867 р. Конгрес ухвалив Акт про реконструкцію Півдня. Згідно з цим законом, територія південних штатів (за винятком тих, які погоджувалися прийняти присягу на вірність Союзу, схвалити 14-у поправку та надати чорним виборчі права), була поділена на п'ять військових округів. Вказані вимоги вважалися обов'язковими для відновлення членства південних штатів у Союзі. Однак згодом до них було додано ратифікацію 15-ї поправки, що забороняла скасовувати чи обмежувати право голосу громадян США на підставі расової приналежності, кольору шкіри чи рабського стану в минулому, як з боку уряду США, так і з боку адміністрації будь-якого штату.

«Радикальна реконструкція» Півдня супроводжувалася значним загостренням політичних конфліктів і соціальних суперечностей. У більшості південних штатів були створені так звані «уряди реконструкції», посади в яких

зайняли висуванці республіканців, військові та авантюристи, що прибули з Півночі. За підтримки голосів чорних виборців, переважна більшість яких не мала початкової освіти, ці активісти ставали губернаторами, членами палати представників та сенаторами федерального конгресу і конгресів штатів. В Луїзіані та Південній Кароліні більшість у конгресах штатів здобули представники чорних. Попри воєнну окупацію, в південних штатах тривав розгул анархії та насильства. В середовищі білих виникали таємні організації на кшталт Ку-клукс-клану. В законах 1870 та 1875 рр. федеральний Конгрес передбачав покарання за спроби позбавити колишніх рабів політичних прав та посилив вимоги до дотримання громадянських свобод, однак це не призвело до поліпшення ситуації.

Нарешті, у травні 1872 р. Конгрес США наважився оголосити амністію та відновив громадянські права 150 тис. білих, які брали участь у громадянській війні на боці Півдня. Амністії не підлягали близько 500 осіб, безпосередньо причетних до створення Конфедерації. Водночас розпочалося поступове виведення федеральних військ. Проте конфронтація між прибічниками демократичної та республіканської партій тривала і надалі. Локальні збройні зіткнення нагадували спалахи громадянської війни. В південних штатах розпочався процес повернення до влади попередніх владних еліт, які здобували більшість на виборах до конгресів штатів та змушували ставлеників республіканців тікати на Північ. На етапі президентської виборчої кампанії 1876 р. республіканці утримували владу лише у Флориді та двох штатах з найбільшим відсотком чорного населення – Луїзіані та Південній Кароліні.

Сумнівні результати виборів 1876 р. створили передумову для міжпартійного компромісу, за підсумками якого демократи визнали перемогу республіканця Р.Б. Хейса. Його президентство вирішили голоси 19 виборщиків від трьох південних штатів – Луїзіани, Південної Кароліни та Флориди. Причому підведення підсумків виборів супроводжувалося перерахунком голосів та переписуванням протоколів. Без голосів виборщиків із цих трьох штатів кандидату від демократичної партії С.Дж. Тілдену для перемоги забракло лише одного голосу. Невдовзі, у квітні 1877 р. відбулося повне виведення федеральних військ, які ще залишалися в Південній Кароліні та Луїзіані.

Загалом період диктатури та реконструкції виявився відносно нетривалим. Політичні завдання, висунуті ініціаторами реформ, були досягнуті лише частково. Попри повне й остаточне скасування рабства, загострення політичної боротьби та міжпартійні збройні сутички в період 1872-1876 рр. довели неефективність диктатури як засобу реформування політичної системи регіону. Однак в економічному відношенні війна та реконструкція нанесли нищівного удару по самостійності та окремішності розореного Півдня, негомогенність якого щодо північних штатів було значною мірою знівельовано.

За підсумками реконструкції, структура аграрної власності в південних штатах не зазнала суттєвих змін, якщо не брати до уваги розорення значної частини плантаторів, обтяжених воєнними боргами та обкладених надмірними податками на нерухомість. Після виведення федеральних військ на зміну

репресіям проти білих – прибічників Конфедерації, прийшла політика системної сегрегації та дискримінації чорних. На них поширювалися такі обмеження, як податковий ценз і тести на писемність. Діяльність Бюро в справах звільнених осіб виявилася на загал малоефективною, оскільки зосереджувалася на політичних правах, гребуючи вирішенням соціально-економічних проблем колишніх рабів, які здебільшого ставали орендарями на плантаціях.

Серед позитивних наслідків реконструкції доцільно відзначити доступ чорношкірих мешканців Півдня до суспільних інститутів, включаючи право на створення сім'ї, власних церковних і громадських організацій, навчання в церковних і муніципальних школах. Утім, федеральне фінансування загальної шкільної освіти на Півдні розпочалося лише з 1890 р. Попри сегрегований характер шкільної освіти, її поширення сприяло подоланню масової неписьменності серед чорних. У 1870 р. частка неписьменних серед чорних становила 79,9%, а в 1880 р. скоротилася до 70%.

Частині звільнених афроамериканців та їхніх нащадків все ж удалося здобути професію або розпочати власну справу. Проте надані їм права не були гарантовані. В 1883, 1893 та 1896 рр. Верховний суд США ухвалив рішення, які звужували тлумачення 14-ї а 15-ї поправок до конституції. Це означало фактичне визнання законності дискримінації з боку фізичних або юридичних осіб у формі сегрегації білих і чорних, заборони міжрасових шлюбів тощо. Остаточне скасування дискримінаційного законодавства штатів відбулося лише за інших політичних умов усередині ХХ ст. внаслідок ухвалення рішень Верховного суду США та закону про громадянські права (1964 р.), які в повному обсязі відновили ліберальні нормативи, включаючи заборону сегрегації афроамериканців та дискримінації за ознаками статі, раси, кольору шкіри тощо.

Проблема політичних відносин між переможцями і переможеними мала декілька вимірів:

- Скасування рабства та розорення Півдня вичерпали основний зміст конфлікту, який був стрижнем суперечностей напередодні та на початку громадянської війни.

- Після війни в суспільно-політичних відносинах між Північчю та Півднем головну роль почали відігравати стосунки між основними партіями-суперниками – республіканцями і демократами, які конкурували за використання важелів державної влади.

- Напередодні та під час війни ці лінії суперечностей були доповнені конфліктом між рабовласниками і захисниками плантаторського способу господарства, з одного боку, та прибічниками скасування і заборони рабства, з другого.

В підході до переможеної сторони адміністрації А. Лінкольна – Е. Джонсона та угруповання радикальних республіканців дотримувались різних підходів. Спротив, який «південні демократи» чинили спробам м'яких, конституційних перетворень, дав привід для застосування військової окупації та жорстких методів радикальної реконструкції Півдня. Лідери «південних

демократів» не скористалися можливістю відносно легкого замирення, й продовжували опір аж до виведення федеральних військ. Деякі з них, зокрема генерал військ Конфедерації Р.Лі, відмовлялися присягати на вірність союзу і були позбавлені політичних прав аж до кінця життя. Символічне примирення відбулося через понад 100 років, коли в 1976 р. Конгрес повернув Р. Лі громадянство США, а президент Дж.Р. Форд присвоїв йому військове звання генерала армії. Однак у другій половині XIX – на початку XX ст. «південні демократи» позиціонувалися як партія білих та мали расистську репутацію. Натомість республіканці надавали кольоровим Півдня певні квоти на виборах і вважали їх своєю електоральною аудиторією.

Хоча наприкінці 1870-х рр. «південним демократам» вдалося відновити домінування в усіх штатах Півдня, економічний статус регіону вже не дозволяв претендувати не тільки на незалежність, а й на вагомую роль у міжнародному розподілі виробництва. На загальнонаціональному рівні республіканці домінували аж до обрання президентом вихідця з Вірджинії В.Вільсона (1912 р.). В День незалежності США 4 липня 1913 р. В.Вільсон взяв участь у пам'ятній зустрічі ветеранів громадянської війни на полі битви при Геттисберзі, де урочисто проголосив про залагодження чвар між колишніми супротивниками у війні 1861-1865 рр.

Головним результатом громадянської війни в США було економічне поглинання Півдня і політико-правове зміцнення федерації, а не послідовне реформування політичної системи регіону на засадах ліберальної демократії. Економічний зміст цього компромісу ґрунтувався на визнанні північної моделі капіталізму як домінуючого укладу та скороченні політичної ваги південних латифундистів у загальнонаціональному балансі.

Перемога Півночі, була підкріплена 14-ою поправкою до Конституції, яка зміцнювала федеративний устрій країни та вимагала покарання порушників присяги, учасників повстання або заколоту проти Конституції та винних у наданні допомоги чи підтримки її ворогам. Прийняття 14-ї та 15-ї поправок до Конституції США обмежило права штатів та посилило інститут федерального громадянства.

2.2. Проблема збереження культурного суверенітету: досвід Канади

Серед країн, які мають позитивний досвід забезпечення національної згоди й порозуміння, можна з упевненістю назвати Канаду, країну, яка на початку XXI ст. демонструє доволі ефективну практику досягнення консенсусу в суспільстві. В епоху поширення гомогенних культурних та політичних цінностей підтримка культурної самобутності своєї країни виступає не тільки засобом захисту національної культури та ідентичності, а й основою для забезпечення національної єдності. Приклад Канади з її білінгвізмом та відчуттям небезпеки «культурного поглинання» з боку США є важливим та актуальним для України. Помітним явищем сучасного розвитку культури стала масова вестернізація світу за «американським зразком», тож вивчення канадського досвіду збереження свого культурного суверенітету виглядає цілком доречним.

Особливість Канади полягає у тому, що окрім наявності двох основних національних груп («англофонів» та «франкофонів»), кожна з яких намагається захищати власну ідентичність, культурний вплив США вважається відчутним зовнішнім фактором, який впливає на процеси в канадському суспільстві.

В історії відносин між Канадою та США були як позитивні, так і негативні епізоди. З одного боку, існують об'єктивні передумови для налагодження тісної співпраці між двома країнами. Проявом цієї тенденції стало укладання угод про створення зон вільної торгівлі з США (з 1989 р.), а згодом і з Мексикою (з 1995 р.). Означені угоди сприяли поживленню співпраці між сусідніми країнами та вплинули на інтенсифікацію контактів між їх суспільствами.

Водночас географічна близькість та подібність між канадським та американським суспільствами, відсутність значних відмінностей у релігії, культурі, мові не створюють суттєвих перепон для поживлення взаємодії між Канадою та США на рівні приватного сектору, медіа та сектору суспільних комунікацій. За цих обставин поглиблення регіональної інтеграції в Північній Америці активізує побоювання канадських політиків щодо загрози економічного та культурного поглинання Канади потужнішим економічним і культурно-інформаційним комплексом сусідньої держави.

Довгий час головною сферою контактів між Канадою та США була торгівля. Після Першої світової війни зближення Канади та США активізувалося і в інших галузях, зокрема у сфері оборони та культури. В контексті захисту від культурної експансії з боку США, важливими вимірами державної політики Канади, започаткованими в 1920-х рр., стали підтримка та захист канадського культурного суверенітету. В рамках цієї політики можна виокремити два головних напрями. Перший стосується забезпечення національної єдності всередині держави. Державна політика у цьому вимірі полягає передусім у створенні рівних умов для збереження та розвитку різних мов та культур в рамках політики мультикультуралізму. Другий напрям зорієнтований на захист канадського культурного суверенітету в контексті захисту від домінування американської масової культури. Ключову роль у цьому контексті відіграє система комунікацій та мовлення.

На законодавчому рівні перші заходи щодо забезпечення зв'язку в межах Канади були здійснені ще в другій половині XIX ст. Втім, найбільша активність спостерігалася з 1920-х рр. у зв'язку із виникненням низки приватних радіостанцій. Саме тоді набули актуальності питання захисту канадського культурного простору від впливу США, насамперед у сфері радіомовлення та кінематографу. З кінця 1920-х рр. канадський уряд почав запроваджувати заходи задля регулювання системи мовлення та встановлення контролю над проникненням США в цю сферу. Це було зумовлено тим, що для канадських приватних радіостанцій постали проблеми конкуренції за своїх слухачів з американськими радіостанціями. В 1923 р. була прийнята поправка до Закону про радіо та телеграф (1905 р.), яка надавала право на отримання ліцензій на мовлення в Канаді тільки британським підданам.

Цей захід був покликаний запобігти використанню американцями канадських радіочастот. Конкуренція в сфері радіомовлення вплинула і на видавничу справу.

У 1936 р. була утворена Канадська радіомовна корпорація. Згодом, у 1952 р., з початком телевізійних трансляцій, вона дістала назву Канадська Телерадіомовна Корпорація (Сі-Бі-Сі). На офіційному сайті Сі-Бі-Сі наголошується, що започаткування національного мовлення було викликано необхідністю забезпечити «канадську присутність на радіо, аби протистояти американському впливу і захищати канадську культуру». Сі-Бі-Сі забезпечувала загальнонаціональне суспільне мовлення, підготовку та трансляцію власної продукції, а також контролювала програми приватних каналів канадського радіо та телебачення.

Головну роль у процесах державного регулювання у сфері мовлення та захисту канадського культурного продукту відігравали декілька інституцій. Спочатку це була Сі-Бі-Сі, яка поєднувала функції мовної та регуляторної компанії, чим викликала незадоволення приватного сектору у телерадіомовленні. В 1958 р., відповідно до Закону про мовлення, була утворена Рада керуючих трансляцією, яка отримала право встановлювати норми, аби забезпечувати пріоритетність канадським програмам, що транслювалися національними та приватними компаніями. Мандат цієї Ради включав заохочення більш широкого використання «канадських талантів» і підтримки національного характеру системи мовлення.

У 1968 р., коли був прийнятий новий Закон про мовлення, Раду керуючих трансляцією замінила Комісія з питань радіо та телебачення. З 1976 р., у зв'язку із розширенням її повноважень (додався нагляд за системами телекомунікацій), вона отримала назву Канадської комісії з питань радіо, телебачення та телекомунікацій, яка діє дотепер.

Закон про мовлення 1968 р. закріпив політику двомовності та мультикультуралізму Канади. Мовлення англійською та французькою мовами було затверджено як форма збереження канадської культурної специфіки. Згодом питання французької мови декілька разів ставало предметом дискусії. Зрештою двомовність у системі мовлення Канади остаточно затвердилася з 1985 р., що було закріплено у прийнятих у 1991 р. поправках до Закону про мовлення (1968 р.). Серед прийнятих законодавчих актів варто згадати Закон про телекомунікації (1993 р.), в якому наголошувалося, що засоби зв'язку забезпечують «важливу роль у підтримці ідентичності Канади та її суверенітету».

Вплив американської масової культури розглядався урядовими колами як суттєва небезпека для збереження самобутності канадської культури. Значну проблему для Канади становив той факт, що економічно вигіднішою була купівля прав на трансляцію вже готового американського телевізійного продукту, ніж створення власного. Тому впровадження обов'язкових норм присутності «канадського контенту» на радіо та телебаченні стало одним із головних у контексті політики розвитку культури та збереження культурного суверенітету Канади. У 1958 р. було впроваджено перші квоти на «канадський

контент», а у 1971 р. були презентовані його уточнені критерії та норми (так звана система *MAPL*), згідно з якою в радіоефірі мало бути 25% музики канадського походження. В 1980-х рр. цей відсоток збільшився до 30% і продовжував зростати. Нові радіостанції, які почали відкриватися та отримувати ліцензії на мовлення з 1999 р., мали транслювати 35-40% «канадського контенту».

Для телевізійних мовників була встановлена квота в 60% щорічного вмісту продукції канадського походження та 50% – впродовж прайм-тайм (з 18.00 до опівночі). З 2011 р. норми для приватних телеканалів були трохи знижені – до 55% щорічного контенту, у той час як для державного мовника Сі-Бі-Сі норма в 60% залишилася без змін.

В контексті посилення економічної інтеграції між США та Канадою в межах об'єднання НАФТА, яка активізувалася після підписання угод про вільну торгівлю, питання захисту канадської культури вважалося одним з пріоритетних. Так, у 1995 р. уряд Канади визнав просування канадських цінностей і культури на міжнародному рівні одним з головних елементів канадської зовнішньої політики. Важливим механізмом сприяння розвитку канадської культури було визнано політику «м'якої сили» як засобу та інструменту канадської зовнішньої політики. Її складовими вважаються програми економічної та гуманітарної допомоги, розвиток торговельних і науково-технічних контактів, співпраця з академічними та університетськими колами, представниками громадянського суспільства зарубіжних країн тощо.

Втім, головні заходи, пов'язані зі збереженням культурного суверенітету Канади, плануються та здійснюються всередині країни. Державна політика Канади у сфері телерадіомовлення від самого початку містила дві головні складові: «протекціоністську» – підтримку канадських приватних та національних компаній у їх конкуренції з американськими компаніями, та «культурницьку» – сприяння наповненню канадського ефіру власним культурним продуктом («канадським контентом»). З початку ХХ ст. в цій політиці можна виокремити три умовні періоди:

- в 1920-х – середині 1950-х рр. політика федерального уряду здебільшого полягала в підтримці канадських телерадіокомпаній на протигагу проникненню американських компаній у мовний простір Канади;

- з кінця 1950-х рр. до початку ХХІ ст. на перший план вийшли проблеми «канадського контенту» та підтримки власного культурного продукту;

- в умовах глобалізації на початку ХХІ ст. до цих складових додалися заходи державного регулювання щодо впровадження сучасних інновацій у системі масових комунікацій.

В 1999 р. були ухвалені перші рішення, пов'язані з регулюванням використання Інтернету, поширення якого вважалося стимулом і запорукою єдності канадського суспільства. Слід звернути увагу на те, що державна політика у цій сфері спрямована не тільки на захист канадського національного суверенітету, а й на скоординовані дії держави, приватного сектору і громадських організацій, що мають сприяти зміцненню національної єдності. Однією з останніх інновацій державної політики Канади у сфері мовлення є

сприяння місцевим громадам у доступі до сучасних комунікацій та забезпечення доступу усіх канадців до високоякісних місцевих новин за допомогою новітніх цифрових технологій.

Збереження культурного суверенітету Канади інституційно забезпечується через функціонування спеціальних установ. Центральну роль відіграє Міністерство з питань канадської спадщини, утворене в 1993 р. Воно відповідає за збереження, підтримку та розвиток мистецтва, культури, медіа, телекомунікацій, офіційних мов, а також прав жінок, спорту та мультикультуралізму. До основних напрямів роботи міністерства належать: фінансування різноманітних програм та проектів, які зорієнтовані на підтримку культури, історії, спадку, спорту та офіційних мов; організація урочистих заходів, присвячених пам'ятним подіям з історії Канади; популяризація інформації про державні символи Канади, її історію та державний устрій; надання доступу до об'єктів культурної спадщини, забезпечення їх збереження та вивчення; розробка культурної політики всередині Канади; підтримка діяльності національних музеїв, архівів та бібліотек; робота з іммігрантами з метою прискорення їх адаптації до нового суспільства.

Слід відзначити, що канадці сприймають питання підтримки своєї культури та «канадського контенту» не тільки з позицій суто розвитку культурної сфери. В багатьох урядових документах на цю тему присутня економічна складова. Наприклад, сфера культури розглядається не тільки як важлива для поширення канадської культури і місцевого контенту, а й у контексті створення нових робочих місць та залучення інвестицій із-зовні. Однією з форм підтримки та захисту культури, додатково до спеціальних законодавчих актів, є формування спеціальних фондів, покликаних надавати сприяння розвитку культурних проектів.

Канадська державна політика щодо підтримки культурного суверенітету Канади має комплексний характер. Вона передбачає низку взаємопов'язаних заходів, які спрямовані не тільки на створення сприятливих умов для розвитку канадської культури та поширення різноманітними каналами сучасного мовлення. Однією з характерних рис культурної політики останніх років стало поширення сучасних засобів масових комунікацій, втілення інновацій та поширення надбань канадської культури за межами Канади.

2.3. Соціокультурні та правові засоби забезпечення національної злагоди в сучасній Індії

Стверджуючи себе на світовій арені як незалежна держава, Республіка Індія, внаслідок своєї багатокультурності, етнорелігійної і мовної строкатості, була змушена вирішувати пріоритетну для неї проблему забезпечення консолідації індійського суспільства. Потужним засобом її розв'язання було визначено формування спільної національної ідентичності громад, кожна з яких мала свою, віками й тисячоліттями сформовану і вельми відмінну від інших, групову ідентичність. Відтак пошук засобів і механізмів забезпечення злагоди між різноманітними соціокультурними групами і формування їх спільної ідентичності стали для Індії іманентним державо- і націєтворчим завданням.

З перших років розбудови індійської державної незалежності тривав пошук альтернативи «ексклюзивним» комуналістським версіям націоналізму в індуїстській (гіндутві) та мусульманській різновидностях, що пов'язували можливість розвитку державності з відповідною етнорелігійною спільнотою. Такою альтернативою стала «інклюзивна» ідея надконфесійної нації, переведена в практику державної політики визнання й зміцнення «єдності в розмаїтті», що стверджує право рівного, уважного й шанобливого ставлення до будь-якої віри на підставі традиційного індійського уявлення про спільні корені всіх релігій. Таким чином, в основу мультикультурності сучасного індійського суспільства було закладено багатовікову народну традицію культурного, побутового і релігійного співіснування. Водночас підвалинами законодавчого поля країни включно з Конституцією було визнано невідомий Європі принцип правового плюралізму, що в подальшій практиці функціонування індійського суспільства став одним із засобів національної консолідації.

Відповідно до цього принципу, держава на конституційному рівні визначає специфічні норми для юридичних інститутів різних громад, їх чинність і обмеження. До Конституції Республіки Індія вписано 17 різних наборів законів, цільовим чином модифікованих для її численних релігійних і мовних громад. Ст. 30 Конституції проголошує право всіх меншин країни засновувати навчальні заклади й проводити навчання за своїм вибором. У 8 розділі Конституції закріплено наявність 22 офіційних мов (загалом же в країні нараховується 1562 лінгвістичні групи). Ст. 345 Конституції регулює використання мов за тричленною формулою, за якою в кожній територіальній громаді як офіційні використовуються гінді, англійська та мова більшості.

З моменту прийняття Конституції, в ній визначено реєстр племен і каст, що не лише отримують різноманітну державну підтримку, а й мають квоти у 22,5% місць у всіх державних установах і навчальних закладах: 15% – для зареєстрованих каст, 7,5% – для зареєстрованих племен. З 1978 р., конституційний реєстр племен і каст підлягає регулярному перегляду в бік його збільшення: спеціальна комісія визначає додаткові списки груп, що потребують допомоги держави, розмір і форми такої допомоги. В результаті розширення «списку груп з особливими правами» до категорії «інші відсталі класи» (Other Backward Classes) нині належить більшість – 52% громадян країни, з яких 43,8% – члени індуських каст і громад (усього послідовники індуїзму складають 80% населення), 8,4% – «історично пригноблених» не індуських (загалом не індуські громади складають: мусульмани – 13,6% від усього населення, християни – 2,3 %, великими громадами вважаються також спільноти сикхів, буддистів і джайністів). Починаючи з 1970-х рр. резервуються й місця в загальнонаціональному парламенті. Отже, здійснюється так звана «позитивна дискримінація», за якої історично ущемлені групи, що фактично становлять більшість у суспільстві, мають більший обсяг прав у порівнянні з рештою. Останнє зумовлює виражену присутність етнокультурних, мовних і релігійних груп у політичному житті країни, їх широке залучення до громадського та політичного загальнодержавного життя й можливість реалізовувати корпоративні інтереси на державному рівні. Квотування

присутності історично дискримінованої більшості в державно-політичному житті не входить у суперечність з демократичними принципами функціонування індійської держави та суспільства.

Релігійне розмаїття і релігійна рівність не є суто правовими принципами. Вони підтримуються у повсякденному житті: статус неробочих святкових днів мають 5 індійських, 4 мусульманських, 2 християнських та по 1 буддійському, джайністському й сикхському святу. Для порівняння: у Франції 9 з 11 національних свят мають релігійне (християнське) походження, ще 5 свят не пов'язані з релігією, і немає жодного національного свята, пов'язаного з мусульманською релігією, хоча кожний 13-й громадянин країни – мусульманин. В Україні з 10 державних свят – 3 православні християнські, решта – світські, більшість з яких – політично забарвлені, й жодного свята інших релігій або хоча б конфесій. Отже за ознакою плюралізму в культурній сфері Індія суттєво відрізняється від України та держав ЄС.

Відтак індійська версія мультикультуралізму – значно ширша, ніж ті, які використовуються в країнах Європи. Індійський феномен є не лише мультикультуралізмом, а радше мультиполітизмом – визнанням культурного розмаїття на державно-політичному рівні за поєднання двох взаємовиключних для Європи культурних політик: політики ексклюзивності та інклюзивності, включення та виключення. Інклюзивний лише для корінного населення, для іммігрантських громад мультикультуралізм Європи на практиці набув ексклюзивного характеру. За правилами європейського мультикультуралізму корпоративні інтереси та потреби поглинають нормативно закріплені на державному рівні права особи, а самі етнокультурні та етнорелігійні корпорації виокремлюються з державного й загальногромадського життя. В Індії ж конституційне забезпечення широкого громадського самоврядування в поєднанні з виходом громад на державно-політичний рівень дозволило гармонізувати ці дві стратегії.

Однак опертя правових принципів на традиціоналістську основу, хоч і надає індійській версії мультикультуралізму потужного потенціалу, однак не позбавляє її від власних проблем. Вони виникають передусім у тій же ділянці, що й у Європі: на межі перетину корпоративно-групових прав і прав людини, особливо, коли йдеться про взаємини між громадами з взаємонесумісними морально-етичними засадами. Правовий плюралізм подеколи вступає в суперечність з правами людини, зокрема, в гендерному питанні. В таких випадках втручання індійської держави в ситуацію не завжди є послідовним і базованим на властивому для лібералізму пріоритеті прав людини. Однак напрацьовані нею механізми обмеження прав громад правами людини, хоч і не завжди вдало, однак здебільшого дозволяють утримувати рівновагу.

Водночас зворотнім боком широкого залучення етнорелігійних та етнокультурних спільнот до загальнодержавного політичного життя стало збільшення можливостей перетворення взаємовиключних комуналістських концептів – гіндутви та мусульманського – на знаряддя політичної боротьби, що в останні десятиліття вилилося в посилення їх прибічників та переростання міжрелігійних і міжетнічних конфліктів у фізичне протистояння – аж до

збройних зіткнень і актів вандалізму. Іншим негативним виявом тих же процесів є поширення явища, що отримало в науковому середовищі назву «феномен ображених почуттів». Його суть у тому, що під політично здійснюваним тиском тієї чи іншої громади, яка вважає, що певним висловом публічної особи (політика, журналіста, громадського чи культурного діяча) або ж художнім твором ображено її етнічні чи релігійні почуття, наукові, художні та публіцистичні твори цензуруються й забороняються. Нерідкими стали випадки порушення проти їх авторів судових справ за ст. 153А і ст. 295А Індійського кримінального кодексу. Лише Верховний суд Індії, перебуваючи на сторожі загальнодемократичних засад державності й прав людини, протистоїть цій тенденції і виносить вердикти проти цензурних заборон.

Поширення в останні десятиліття зазначеної тенденції свідчить про загострення проблем в індійському варіанті мультикультуралізму. Реагуючи на ці явища, державна політика Індії в питаннях забезпечення міжгромадської злагоди корегується у бік посилення заходів з метою домогтися внутрішнього реформування заснованих на звичаї законів громад у напрямі забезпечення осібної рівності, подолання культурної винятковості етнічних і релігійних груп, стимулювання формування почуття єдності в розмаїтті. Послідовно проводячи політику мінімального втручання в релігійні справи будь-яких громад і підтримку поважного ставлення до їхніх особливостей, індійська держава націлена водночас на захист універсальних принципів та прав людини й громадян і залишає за собою право втручатися у внутрішні справи громад з метою відстеження тих обрядів і звичаїв, які суперечать правам людини, включно з застосуванням примусу до зміни цих звичаїв.

Такі зусилля держави мають очевидний результат: за даними соціологічних досліджень, проведених міжнародними організаціями наприкінці ХХ ст., 90% громадян Індії висловлювали гордість за належність до індійської нації і ідентифікували себе в координатах держави (за цим показником Індія обігнала Іспанію, Аргентину, Бразилію, Бельгію та Швейцарію), водночас віддаючи перевагу демократії як політичному устрою перед усіма іншими. Таким чином, ідеологія загальногромадянського націоналізму з опертям на історичний досвід і народні традиції та цінності і, підкріплена принципом правового плюралізму, демонструє достатній у сучасних умовах ресурс виживання і зміцнення.

2.4. Процеси консолідації в сучасному арабському світі

Сучасні проблеми арабського світу пов'язані зі стратегічним переосмисленням його політичними елітами уроків, спричиненого подіями «Арабської весни», оцінкою перспектив і можливостей соціальної модернізації суспільства. Певні політичні кола в арабських країнах висувують мету перетворення арабського світу на впливового суб'єкта регіональної та світової політики. Головним політичним гравцем в арабському світі є Саудівська Аравія, яка не тільки виконує роль регіонального лідера, а є, по суті, локомотивом консолідації арабського простору через ініціювання спільної для

країн арабського світу програми, як це згадувалося ще в Дамаській декларації Ліги арабських держав 1991 р.

Ситуація в Арабському світі визначається наступними факторами:

- Після «Арабської весни» Саудівська Аравія залишилася єдиною країною в арабському світі із стабільною економікою, політичною та фінансовою системами.

- Поряд зі значною корекцією близькосхідної стратегії, триває серйозне перегрупування сил і потенціалу США на світовій арені.

- Зміни в позиції США, поряд із подальшим загостренням сирійської кризи та збільшенням допомоги режимові Б. Асада з боку Росії та Ірану змусили Саудівську Аравію значно скорегувати свою зовнішню та внутрішню політику з тим, щоб знайти відповідь на виклики ситуації.

Головним напрямом політики Саудівської Аравії стало забезпечення подальшої консолідації Ради співробітництва арабських держав Затоки. Завдяки зусиллям Саудівської Аравії цьому об'єднанню арабських монархій вдалося подолати розбіжності між його членами щодо «арабської весни», діяльності «братів-мусульман», політичного ісламу та визначити стратегію подальшої інтеграції. Таким чином, Саудівська Аравія розпочала мобілізацію потенціалу сунітської частини арабського світу. Їй нарешті, для боротьби з ІДІЛ, а також придушення проіранських повстанців у Ємені була створена арабська коаліція, до якої, окрім арабських монархій, увійшли Йорданія, Єгипет та Марокко.

25 квітня 2016 р. Саудівська Аравія оприлюднила стратегічний документ «Бачення 2030», реалізація якого має кардинально змінити не лише саму Саудівську Аравію, а й, без перебільшення, впливатиме на весь арабський світ. «Бачення 2030», як і Національний трансформаційний план, який конкретизує зміст цього програмного документу, пропонують підготовку саудівської економіки та фінансової системи до «постнафтового» стану. Трансформаційний план передбачає здійснення глибоких реформ в усіх ключових секторах економіки, масштабну приватизацію ключових підприємств, створення сприятливого конкурентного середовища для малих і середніх фірм. Передбачається активне залучення інновацій, використання високих технологій та сприяння зростанню промислового виробництва.

План передбачає створення 6 млн нових робочих місць та підвищення рівня життя саудитів на 60%. Проголошення програми розвитку стало відповіддю правлячих політичних сил Саудівської Аравії на масові заворушення та перевороти, які розпочалися в регіоні наприкінці 2010 р. – початку 2011 р.

Загалом хвиля подій «арабської весни» закінчилася, за винятком Тунісу та Лівії, поразкою тих сил, які виступали ініціаторами та організаторами масових заворушень і державних переворотів. В останні роки країни арабського світу охопила хвиля хаосу, насильства, сектантської нетерпимості та тероризму, втіленням якої став ІДІЛ. В такій ситуації правлячі кола Саудівської Аравії відіграють роль провідної сили арабського світу. Саудівська програма розвитку символізує антитезу проектам «арабської весни» і пропонує альтернативу хаосу і революційним потрясінням. Ухвалення Саудівською Аравією амбітного плану

оновлення країни може слугувати вдалим прикладом для України та її керівництва. Адже без конкретного стратегічного плану реформ і чіткого уявлення про орієнтири розвитку на наступні 15-20 років українське суспільство навряд чи зможе подолати стан рецесії в економіці.

Окрім оприлюднення планів Саудівської Аравії та успішного розвитку країн Перської затоки, можна спостерігати певні позитивні зрушення в еволюції політичної системи Тунісу. 9 жовтня 2015 р. Нобелівський комітет ухвалив рішення про присудження Нобелівської премії миру за 2015 р. «Квартету національного діалогу в Тунісі» за його внесок у просуванні країни до демократії, збереження національної єдності та миру. Рішення про присудження «Квартету національного діалогу в Тунісі» Нобелівської премії миру за 2015 р. є визнанням зрілості громадянського суспільства цієї країни, яке спромоглося зупинити сповзання Тунісу до громадянської війни та знайти формат компромісу між головними політичними силами країни, змусивши їх дійти злагоди щодо вирішення термінових національних завдань.

Політичним колам Тунісу вдалося уникнути практики Єгипту, де на початку липня 2013 р. відбувся військовий заколот, що зумовив прихід до влади військової хунти та ув'язнення законно обраного президента М. Мурсі. На тлі загострення суперечностей між політичними колами Тунісу, «Квартет національного діалогу» запропонував прийнятний формат розв'язання політичної кризи в країні. До складу «квартету» ввійшли чотири організації, що представляли структури громадянського суспільства – Загальний трудовий союз, Союз промисловців, торгівлі та ремесел, Ліга прав людини і Орден адвокатів.

Наприкінці 2013 р. Квартет запропонував переговори в форматі «національного діалогу» між тимчасовим урядом, створеним ісламістською партією Ан-Нахда, та її секулярними опонентами. Опозиція закликала до відставки уряду ісламістів, формування технократичного уряду та скликання Конституційної асамблеї. Натомість Квартет взяв на себе роль медіатора на переговорах з метою уникнення насильства та збереження демократичних стандартів. Зазначений підхід може вважатися вдалим прикладом вирішення суперечностей на основі консенсусу з метою уникнення ворожнечі в неоднорідному, розколотому й поляризованому суспільстві. В підсумку, внаслідок взаємних поступок і компромісів було досягнуто порозуміння між головними політичними силами країни. Ан-Нахда добровільно поступилася владою. Створення технократичного уряду відкрило можливість для подальшого мирного розвитку Тунісу на шляху демократії та забезпечення прав людини. 26 січня 2014 р. Конституційна асамблея затвердила нову Конституцію, яка заклала основи функціонування демократії в країні та була підтримана як ісламістами так і світськими партіями. Конституція декларує принципи мирної ротації влади, повагу до прав жінок, свободу висловлювання та віросповідання. Туніська конституція 2014 р. стала найбільш прогресивним документом з усіх, що приймалися у країнах арабського світу.

Як зазначають аналітики, успішне втручання організацій громадянського суспільства в процес врегулювання політичної кризи було зумовлено тривалим

існуванням створеної французами та збереженої владою незалежного Тунісу в 1950-х рр. системи шкільної освіти. Система шкільної освіти Тунісу охоплює всіх учнів та заснована на секулярних принципах.

Успішне втілення туніської моделі розв'язання політичної кризи чималою мірою залежало від позиції керівництва партії Ан-Нахда, яке протягом майже трьох років виступало авангардом «жасминової революції», однак не наважилося на узурпацію влади.

Таким чином, досвід врегулювання кризи в Тунісі використовується як аргумент на користь сумісності ісламу та демократії. В Тунісі дилема «секуляризм проти ісламу» зазнала поразки й поступово змінюється гаслом згуртування зусиль головних політичних акторів довкола вирішення головних проблем розвитку країни. Доцільно також відзначити, що туніська модель консолідації та модернізації продовженням завдячує своїм формуванням феномену «арабської весни», що уособлює найкращі традиції арабських революцій. Вважається, що досвід Тунісу прокладає найоптимальніший шлях розвитку для республіканської частини арабського світу, що дає можливість консолідації різних етнорелігійних та політичних груп на основі компромісу.

Досвід Тунісу, пов'язаний з пошуком оптимальної моделі національної єдності, має суттєве значення для держав Північної Африки та Близького Сходу. Однак деякі моменти можна вважати актуальними і для інших країн та регіонів, включаючи Україну. Адже перед українським суспільством теж постають надскладні питання досягнення загальнонаціональної консолідації. Серед принципових рис туніського досвіду слід відзначити значимість зрілого громадянського суспільства, яке має змусити політиків реалізовувати справжні національні завдання. Не менш важливим чинником є прихід нової генерації політиків – не демагогів, популістів, пристосуванців і казнокрадів, а відповідальних та освічених патріотів, спроможних ухвалювати відповідальні рішення.

Наведені приклади свідчать, що справжня консолідація суспільства потребує ретельно розробленого плану системних реформ та сильної політичної волі керівництва країни втілити його в життя. Обов'язковими передумовами є ступінь політичної відповідальності провідних політичних сил країни та наявність зрілого громадянського суспільства.

Розділ III. Культурна політика як основа формування національної єдності в сучасному світі

3.1. Політика спільної європейської ідентичності і мультикультуралізм: можливості використання Україною досвіду Євросоюзу

На шляхах забезпечення соціополітичної стабільності всередині Євросоюзу, до складу якого входять країни, істотно відмінні за соціально-економічним рівнем розвитку, політичними, національно-культурними особливостями, які впродовж своєї історії не раз перебували у конфліктних відносинах між собою, ЄС напрацював низку механізмів, інструментальних засобів і заходів, що мають під собою доволі міцне концептуальне підґрунтя. Чи не найпотужнішим знаряддям процесу консолідації Європи є формування спільної європейської ідентичності громадян країн-членів ЄС.

Слід зазначити, що політика Євросоюзу, в рамках якої ставиться завдання формування європейської ідентичності, не може розглядатися лише як напрям виключно культурної політики, оскільки включає в себе й соціополітичний інструментарій та за своїми метою, засобами та механізмами виходить за рамки культурної царини. Тим більше вона не може ототожнюватися, як це часто трапляється, з феноменом, що отримав назву політики мультикультуралізму. Отож методологічно важливим є розрізнення трьох форм реалізації комплексних соціополітичних і культурних завдань: культурної політики (що має свою специфіку на рівні ЄС у цілому та в межах національних культурних політик), політики формування спільної європейської єдності як провідного складника культурної політики, який проте охоплює й інші сфери, та політики мультикультуралізму. Втім, усі ці форми часто перетинаються й накладаються одна на одну, що й становить підстави для синонімічного використання понять, якими вони позначені.

Політика ЄС у сфері культури, спрямована на реалізацію принципу «єдність у розмаїтті», фактично мала на меті два різних завдання, різні об'єкти докладання зусиль, різні засоби реалізації й, відповідно, різні результати. Перший блок проблем щільно пов'язаний з реалізацією курсу на формування спільної європейської ідентичності за збереження й навіть підсилення національних, етнічних і відродження локальних культур. Об'єктом докладання зусиль на цьому напрямі є громадяни, які мають свої усталені національні держави, котрі, хоч і об'єднані в наддержавному утворі, прагнуть збереження власного культурного обличчя. Отже ЄС на цьому шляху мав відшукати засоби спонукання автохтонних європейських громад і їх членів до формування спільної наднаціональної ідентичності за збереження культурного етнонаціонального розмаїття.

Досягнуті результати є показовими в їхній динаміці: якщо 1996 р. 46% громадян країн ЄС відчували прив'язаність виключно до національної ідентичності, а 51% почували себе європейцями лише певною мірою, то за результатами Евробарометру 2010 р. 53% опитаних ідентифікували себе як

європейці і лише 3% не відчували себе такими. За підсумками опитування 2013 р. європейську ідентичність поділяли 66%.

Друге завдання, з проблемами вирішення якого сьогодні справедливо пов'язують так званий «крах європейської політики мультикультуралізму», було спричинене інтенсифікацією міграційних процесів, що призвели багатокультурні європейські суспільства до граничного загострення проблем співіснування представників різних за ціннісними складниками ідентичностей. Об'єктом докладання зусиль тут було не автохтонне населення, а іммігрантські спільноти. У цій ділянці європейським чином застосований ліберальний принцип збереження розмаїття обернувся несподіваним самозаперечливим боком, коли групові права почали домінувати й підминати під себе права людини, вступати в суперечність з політико-правовим устроєм держав і базовими європейськими цінностями.

Розуміння конструкту «спільної ідентичності» та шляхів його творення від початку мало дискусійний характер. Широке обговорення цих проблем в 1990-х рр. розгорнулося навколо питання відношення між національною і європейською ідентичностями й оформилося наприкінці 2000-х рр. у концептуальну єдність, в основу якої покладено висловлену ще на початку дискусії позицію С. Гарсії: «Європейська ідентичність ... не може бути побудована виключно згори. Європа буде існувати як безперечна політична спільнота тільки тоді, коли європейська ідентичність пронизує життя людей і повсякденне життя». Отже, процес формування європейської ідентичності мав спрямовуватися на переформатування глибинних засад повсякденного буття людини й апелювати не лише до раціональних чинників, а й до досвіду допредикативного, визначальним складником якого є сфера належного, ціннісного.

Дещо відмінний від цього підхід було репрезентовано М. Петітхомме та Ф. Пілчером. Акцентуючи поняття політичної ідентичності, М. Петітхомме визначив її як «відчуття належності до соціальної спільноти і відповідних політичних структур» і запропонував два підходи до її формування. Перший («згори донизу») реалізується через активацію політичних чинників і можливостей політичних структур ЄС, другий («знизу догори») – зближується з ціннісним і апелює до підсилення цієї компоненти, у тому числі й з використання інструментальних та інституційних можливостей ЄС. Розкриваючи суть другого підходу, автор з використанням соціологічних даних демонструє поступове зростання кількості тих, хто ідентифікує себе як європейець. Однак, у згоді з власним розумінням ідентичності як політично забезпеченого конструкту, автор звертається здебільшого до політично забарвлених маркерів підтримки, скажімо, до підтримки ідеї ЄС як політичного союзу. За даними Євробарометру (2006 р.), цю ідею підтримували 52% жителів «старої Європи» (мінімум 31% у Великій Британії), у той час як частка її підтримки в «Новій Європі» досягала 64% (максимум – 77% у Словаччині та Словенії). Аналогічна картина спостерігалася і в інших питаннях. Разом з тим аналіз ідентифікаційної динаміки не виявив кореляцій з рівнем обізнаності громадян кран-членів ЄС щодо інституцій ЄС, способу їх функціонування,

політики ЄС тощо, що спростовувало думку про провідне значення «раціональних» і політичних чинників у процесі формування спільної ідентичності. Водночас виявилася наявність кореляцій підтримки європейської єдності з обізнаністю щодо спільних символів ЄС. Станом на 2006 р. лівова частка європейських громадян знали символ європейського прапора (95%) і 78% із них вважали, що прапор ЄС «означає щось хороше». Відтак пов'язування формування європейської ідентичності передусім з економічними та політичними результатами діяльності ЄС було визнано неперспективним і непродуктивним.

Аналізуючи європейський досвід формування наднаціональної ідентичності, Н. Пелагеша переконливо доводить, що «наднаціональні колективні ідентичності будуються за допомогою тих самих механізмів, які використовувалися для національних ідентичностей сучасних держав-націй». Н. Пелагеша виокремлює 16 груп чинників, що забезпечують національну ідентифікацію в межах національної держави, які можна звести до 4-х блоків:

- створення єдиного простору (спільні кордони, єдине громадянство та уніфіковані правові засади його функціонування);

- створення спільного часового континууму, «архаїзація спільноти», спільна історія (що забезпечується проведенням політики пам'яті), єдина мережа інститутів збереження минулого (музеїв, бібліотек), спільні міфи та проєктивні ідеологеми, націлені на витворення проєкту спільного майбутнього;

- створення єдиних сакралізованих знаково-символічних кодів, що пов'язують час і простір (прапор, гімн, єдина валюта та її іконографія), спільних ритуалів – державних свят, масових дійств, що динамічно актуалізують ці коди;

- гомогенізація медіаторів і трансляторів спільних знаково-символічних кодів, в т. ч. спільний комунікаційний (ЗМІ) та мовний простори, стандартизація освіти, насичення літератури й мистецтва відповідним знаково-символічним рядом.

Застосування чинників, що в історичному процесі впливали на формування національних ідентифікацій, до створення ідентифікації наднаціональної, візуалізація та об'єктивація відсилання до сакрально насичених шарів допредикативного досвіду особистості, до переживання, дозволили спрямувати роботу «національного складника структури переживання» на наднаціональну мету. Відтак ціннісний підхід, що акцентував увагу на використанні власне культурних – ціннісних і знаково-символічних засобів конструювання європейської ідентичності, зрештою, переміг та приніс позитивні результати.

Результативність такого підходу відображена і в соціологічних дослідженнях. При формулюванні запитань у разі, коли національна та європейська належності протиставлялися одна одній (опитувані мали обирати лише одну між ними), перевагу мала перша: «у середньому у 27 країнах ЄС національна гордість досягає 86%, в той час як європейська гордість досягає лише 59%». Однак коли запитання не вимагало вибору, а європейська ідентичність пропонувалася як додаток до національної, рівень позитивних відповідей щодо неї був значно вищим: «переважна більшість європейських

громадян заявляють, що вони відчувають себе належними і до національної, і до європейської спільноти. Окрім конкретного випадку Великої Британії (лише 32%), для всіх інших країн ЄС відповіді завжди перебувають у межах від 50% до 73%».

Водночас в основу формування європейської спільноти на ґрунті спільної системи цінностей було покладено нерелектовані та неперифіковані уявлення про існування онтологічних підстав належності європейських народів до однієї ціннісно-етичної матриці. Теоретичне обґрунтування таких підстав було розроблено В. Лефевром, чия модель рефлексуючого суб'єкта дозволила виявити дві базові етичні системи, в основі яких – системи цінностей, протилежні у своїх засадах і чинні в різних типах суспільств – відкритих і замкнених. У ситуації морально-етичного вибору представник притаманної відкритим суспільствам Першої системи схильний до жертвовного компромісу. Представник Другої, властивої для суспільств замкнених, – до жертвовної боротьби. Будь-який компроміс у межах Першої системи є нормативом, у рамках Другої компроміс – неприпустима дія, яка знижує власну самооцінку її представника.

Незважаючи на різноманітність європейських культур, усі вони базуються на схожих світоглядних засадах, де провідне місце в ієрархії цінностей посідає одиничне (особа), що переконливо доводять результати європейських і світових досліджень (проекти WVS, EVS, EB, ISSP та ESS). А отже є підстави говорити про існування в Європейській цивілізації єдиного спільного ціннісно-комунікативного стрижня, навколо якого виростає широка палітра знаково-символічних рядів зі спільним ціннісним зарядом. І саме цю обставину було використано в рамках проведення культурної політики ЄС задля формування європейської ідентичності як засобу забезпечення міжгромадської злагоди й загальноєвропейської консолідації.

Практика доводить: діалог на цілковито різному ціннісному ґрунті – між тим, для кого такий діалог є цінністю, і тим, для кого він є неприпустимим, – неможливий, що цілком чітко зафіксовано в «Білій книзі» з міжкультурного діалогу (2009 р.). Вже в передмові до неї акцентовано принциповий пріоритет прав людини перед правами спільнот, на якому ґрунтується нова пропонована модель – не мультикультурна, а міжкультурна, згідно якої «наше спільне майбутнє залежить від здатності захищати і розвивати права людини».

Основоположною для ціннісної системи Європи засадою міжкультурного діалогу є можливість зробити вибір, «якщо він не суперечить універсальним цінностям прав людини, демократії та верховенства права». А практикування власних культур можливе «за єдиної умови поваги до інших». Документ констатує, що за відсутності поваги рівної гідності всіх людських істот, прав людини, верховенства закону і демократичних принципів жодний діалог неможливий.

Статистика свідчить, що проблема співіснування представників різних ціннісних систем, інспірована лавиноподібним зростанням мігрантських потоків, продовжує загострюватися. Сьогодні в країнах ЄС проживає 508,2 млн осіб на відміну від 2015 р., коли населення ЄС становило 506,9 млн. Із них,

станом на 1 січня 2014 р., налічувалося 33,5 млн імігрантів, з яких 17,9 млн народилися поза межами ЄС і в переважній більшості є носіями неєвропейських культур, традицій і віросповідань. Серед прибульців до країн ЄС стає все більше представників ісламу, що створює небезпеку тотальної ісламізації Європи. В одній лише Німеччині нараховується близько 200 мечетей і будуються нові. Така загроза, що є показово відчутною у ФРН, призводить до зростання популярності праворадикальних партій. Ще в другій половині 2000-х рр. громадський рух «За Німеччину» виступив із застереженнями, що європейські уряди надто толерантно ставляться до загрози ісламського радикалізму, а часом піддають переслідуванням тих, хто протистоїть цій загрозі. Упродовж 2015 р. проблема біженців перетворила партію «Альтернатива для Німеччини» на помітну політичну силу. Такі ж тенденції спостерігаються і в інших країнах ЄС, що призводить до зміни ставлення до мігрантів. Уряди окремих держав-членів ЄС відмовилися їх приймати.

З моменту визнання кризи мультикультуралізму (2011 р.) розпочався новий етап трансформації культурної політики ЄС, пов'язаний з пошуком тих механізмів, засобів і заходів, що дозволяють реалізувати принципи, визначені в «Білій книзі». Сьогодні ЄС активно працює над розбудовою альтернативи мультикультуралізму – культурної політики, протекціоністської щодо європейських етнонаціональних культур в усіх їхніх регіональних і локальних варіаціях, в яких, проте, спільним є те, що й називається «європейськими цінностями». Підтримці європейських культур пропонується надавати безумовний пріоритет усіма державними і наддержавними засобами.

3.2. Роль комунікаційних мереж і практик у консолідації сучасних суспільств: висновки для України

Медіа-практики країн світу можуть мати як позитивний, так і негативний вплив на слухачів та глядачів у залежності від контенту, який вони репрезентують. За свідченням оглядачів, у ході президентської виборчої кампанії 2016 р. в США засоби масової інформації суттєво впливали на рівень політичної напруженості в американському суспільстві.

Вплив медіа на суспільство можна проілюструвати на конкретних прикладах. З 2000 р. на американському національному каналі CBS демонструвалося ріеліті-шоу під назвою «Той, хто залишився живим» («Survivor»). На той час шоу було популярним і мало високі рейтинги. Для того, щоб протриматись на такому рівні, продюсери кожен сезон вносили в сюжет якісь нові «родзинки». Тож вони вирішили що в сезоні 2006 р. в програмі «Той, хто залишився живим: острови Кука» племена будуть сформовані за расовими та етнічними ознаками. Новий формат цього ріеліті-шоу зазнав критики з боку політиків, властей Нью-Йорка, пересічних громадян та представників різних церков. Проте керівництво CBS дозволило продюсеру телешоу М. Бернетту нацьковувати афроамериканців, азіатських американців, білих американців та латиноамериканців один на одного, що Бернетт називав «соціальним експериментом». З роками цей епізод мав канути в забуття. Проте

в грудні 2012 р. записи програми «Той, хто залишився живий: острови Кука» були випущені на DVD та поступили в продаж через мережу Amazon.com.

У липні 2016 р. в США відбулася серія вбивств, в яких явно читається протистояння між білими американськими поліцейськими та афроамериканцями. Напруження в країні зростало. Президент Б. Обама у своєму щотижневому зверненні до нації під назвою «Будьмо разом, аби знайти рішення» від 16 липня 2016 р. зазначив, що «потрібно зосередитися на словах і справах, які об'єднують нашу країну, а не посилюють розбрат». Було виявлено, що реаліті-шоу «Той, хто залишився живим: острови Кука» могло внести свій негативний імпульс у криваві расові зіткнення в США влітку 2016 р., і що ця програма з-посеред інших впливала на свідомість і підсвідомість громадян США, збуджуючи расистські настрої.

Корпорація громадського телерадіомовлення Великої Британії (BBC) вважається взірцем того, як втілюються ідеї демократії у засобах масової комунікації. BBC була заснована 1922 р. як перша в світі структура громадського радіомовлення, а згодом, з 1937 р. почала телевізійні трансляції. BBC існує на чітко унормовану ліцензійну плату, яку сплачують всі власники радіо і телевізорів Великої Британії.

Програми, створені на ліцензійну плату, повинні презентувати новини та огляд сучасних подій, які відбуваються у Британії та в світі, а також повний спектр тематичних, включаючи драму, комедію, музику, дитячі програми та документальні фільми. Ці програми та їх контент мають бути доступними в різних медіа та на різних каналах, включаючи радіо, телебачення та Інтернет. Висока якість програм слугує засобом забезпечення демократичної різноманітності та інклюзивності культури. Такий підхід виражає націленість BBC на забезпечення головної ідеї – «Якість – передусім» (Putting Quality First). Серед головних принципів діяльності BBC наголошується на віднайденні *«подій, які згуртовують спільноти та всю націю»*. Програми, які згуртовують суспільство Британії, стосуються не тільки традиційних, узвичаєних подій, таких як національні свята, весілля членів королівської родини, телепрограми, присвячені футболу, тенісу, трансляції виступів британських зірок музики усіх жанрів. Прикладом події, яка набула загальнонаціональної популярності, стала пропаганда BBC висадження городини на задніх дворах та підвіконнях, що переросла в загальнонаціональний рух, який охопив усю Британію. Це довело спроможність британського громадського мовлення популяризувати акцію, яка консолідувала британське суспільство навіть під час фінансово-економічної кризи 2008 р.

В країнах Африки засоби масової комунікації є значно менш розвиненими та технічно оснащеними, ніж у США та Великій Британії. Головними мас-медіа, які доступні Кенії, є радіо і телебачення. До них належать загальнонаціональні канали, комунальне радіо і телебачення, а також радіомовлення невеликих селищ. В країнах, де точаться воєнні дії, радіо і телебачення часто використовуються для нагнітання і загострення конфліктних ситуацій, подаючи незбалансовану, суб'єктивну інформацію, яка відбиває інтереси тільки однієї з ворогуючих сторін. Головним завданням кенійських

медіа є сприяння встановленню миру та мирного розв'язання конфліктних ситуацій, і це вже є кроком до консолідації суспільства. Наголошується, що в конфліктних ситуаціях медіа повинні попереджати і перешкоджати циркуляції упереджених чуток, «гасити» їх медійними засобами. Особливо важливо щоб медіа не припиняли роботу, коли конфлікти виходять з-під контролю. Медіа повинні продовжувати робити все можливе, аби відновити мир, ідентифікувати ресурси, які можуть бути задіяні для того, аби погасити конфлікти чи мобілізувати допомогу ззовні. Відзначається, що медіа Кенії особливо важливі для проведення компаній з охорони здоров'я, зокрема лікування дитячих хвороб та хвороб, які передаються контактним шляхом. Адекватно висвітлюючи існуючі проблеми, медіа допомагають населенню знайти способи захиститися від потенційних небезпек.

Серед розвинених країн Австралія має сучасну й розгалужену медіа систему, провідну роль у якій відіграють два національних радіо-телевізійних та онлайн-мовників – Австралійська телерадіомовна корпорація (ABC) та Спеціальна телерадіомовна служба (SBS). ABC – діє як національний громадський мовник. Заснована в 1929 р., корпорація надає телевізійні, радіо, онлайн- та мобільні послуги по всій країні. Відповідно до міжнародних угод, ABC забезпечує радіо та телевізійними послугами зарубіжних глядачів, насамперед в Азійсько-Тихоокеанському регіоні. SBS виробляє для австралійців програми англійською та багатьма іншими мовами, а також транслює новини з усіх куточків світу. SBS має Національний телевізійний канал для тубільного населення (National Indigenous Television Channel, NITV), який поширює програми, створені здебільшого тубільними австралійцями. На відміну від британської системи громадського телерадіомовлення, австралійська система національного громадського телерадіомовлення фінансується передусім коштом державного бюджету. Аналіз хартій ABC та SBS свідчить, що ці національні корпорації мають дотримуватися ряду завдань, цілей та принципів – універсальності, локальності, виробництва австралійського контенту, всеохоплюючого та різноманітного програмування, різноманітності новин та інформації, поширення освіти та інновацій, гарантування якості. Таким чином, завдання ABC і SBS полягають не тільки в забезпеченні всеохоплюючого національного мовлення, а й у виконанні важливих соціальних та освітніх функцій, включаючи сприяння стабільності в суспільстві.

3.3. Проблема повернення культурних цінностей: досвід для України

Здавалося, що з плином часу та зміною поколінь проблеми, пов'язані з подоланням спадщини націонал-соціалізму втратять свою актуальність. Однак огидні прояви нелюдності й жорстокості можна спостерігати і на початку XXI ст.

З широкого кола проблем, пов'язаних з Другою світовою війною, важливим і донині невирішеним питанням залишається проблематика переміщених або назавжди втрачених культурних цінностей. Втрачені твори мистецтва, які багато років вважалися безслідно зниклими, час від часу

продовжують повертатися до своїх власників або їх нащадків. Багато з них зберігається не лише у музеях та їх запасниках, а в приватних колекціях у різних країнах світу.

Цілеспрямована державна стратегія нацистської Німеччини у період 1933-1945 рр. мала на меті пограбування тисячолітніх культурних надбань людства. Посадовці «Третього Рейху» здійснювали величезний масив злочинів, включаючи позбавлення приватної власності, дискримінацію, переслідування та фізичне знищення мільйонів людей.

Долаючи наслідки політики націонал-соціалізму у культурній сфері, Україна зіткнулася з новими викликами сучасної доби. В цьому контексті не можна не згадати і про російську агресію та вивезення з музеїв Криму цінних творів мистецтва – культурної спадщини України. В липні 2016 р. у Третьяковській галереї в Москві, з порушенням норм міжнародного права, було відкрито виставку робіт художника І. Айвазовського, вивезених із Криму. Експозиція складалася з 38 картин та графічних малюнків з Феодосійської картинної галереї імені Айвазовського. Серед них «Ніагарський водоспад», «Буря над Євпаторією», «Корабель “Дванадцять апостолів”».

То ж для України сучасні проблеми значно актуалізують вивчення міжнародної практики та досвіду окремих країн у розв'язанні цих важливих проблем. В цьому сенсі видається слушним досвід політики Німеччини у розв'язанні проблем розшуку та реституції втрачених, вкрадених чи незаконно відчужених творів мистецтва.

Політико-правову базу в царині реституції творів мистецтва та культурних цінностей суттєво доповнили напрацювання Міжнародної Вашингтонської конференції з питань майна періоду Голокосту (1998 р.). В контексті заявленої проблематики під час роботи конференції особливу увагу було приділено проблемі пограбованих творів мистецтва. Міжнародною угодою було передбачено, що музеї держав, які підписали цю угоду, покликані перевірити свої фонди на предмет їх походження та визначити, чи містять вони культурні об'єкти, які були незаконно відчужені за часів панування націонал-соціалістів.

З різних причин доля багатьох предметів культури, які були конфісковані або викрадені в їх власників у період 1933-1945 рр. або продані без згоди власника залишається нез'ясованою. Частково несвідомо, частково свідомо у повоєнні десятиліття німецькі історики, культурологи, мистецтвознавці і музеєзнавці недостатньо займалися проблематикою виявлення та повернення культурних цінностей, втрачених за часів нацистського панування. Виходячи з положень Вашингтонської декларації від 3 грудня 1998 р., уряд ФРН взяв на себе зобов'язання зробити внесок у дослідження походження та реституцію культурних цінностей.

Вирішення цих проблем було поставлено на ґрунтовну державну основу. В 1998 р. в м. Магдебург було створено Координаційне бюро з розшуку втрачених культурних цінностей. Бюро бере активну участь у пошуках творів мистецтва та створенні банку інформації про викрадені чи втрачені культурні цінності. Велика робота проводиться щодо пошуку втрачених творів мистецтва,

реконструкції колекцій та списків робіт, за допомогою яких можна підтвердити справжність або виявити підробку окремих творів. В свою чергу, німецькі державні музеї, архіви та бібліотеки з метою сприяння пошуку конфіскованих нацистами творів мистецтва підготували низку інформаційних матеріалів, які дозволяють знайти численні докази автентичності та перевірити право власності станом на період 1933-1945 рр. Таким чином, створення та діяльність німецького Координаційного бюро з розшуку втрачених культурних цінностей сприяло розвитку наукових досліджень у цій сфері.

Варто зазначити, що за останні десять років у Німеччині значно активізовано роботу щодо підготовки майбутніх експертів – мистецтвознавців та музеєзнавців, які займаються дослідженням походження творів мистецтва. Суттєво збільшилася кількість науково-практичних конференцій, присвячених проблемам подолання наслідків націонал-соціалістичного панування в культурній сфері. Важливим у цьому плані є дослідження предметів викраденого мистецтва, трофеїв війни, колекцій нацистів, історії їх походження та переміщення.

Німецькі мистецтвознавці ретельно вивчають каталоги відомих аукціонних домів на предмет появи в них творів, відчужених за часів панування нацистів. Особливий інтерес викликають твори мистецтва, які розпродавалися із знаменитих колекцій, а також твори, вилучені насильницьким шляхом у євреїв. Однак набагато складніше відстежувати предмети культурної спадщини, які знаходяться у приватних колекціях в різних країнах світу. Куплені на аукціонах та в приватних колекціонерів старожитності не завжди мають легальне походження. Доволі складно прослідкувати їх переміщення та історію від першого до останнього власника.

Неабиякі труднощі виникають і під час пошуку та з'ясування походження трофейного та пограбованого мистецтва. Оцінюються насамперед надписи на зворотному боці картин, позначки митців та власників на картинах, рукописні записи, маргіналії, присвяти, ініціали, печатки або екслібриси на книгах та архівних матеріалах.

Згідно з повоєнними радянськими даними, наприкінці 1950-х рр. із СРСР до колишньої НДР було повернуто від 1,5 млн до 1,9 млн предметів культури. За оцінками фахівців, на даний час на території сучасної Росії ще залишається від 1 млн до 1,2 млн музейних експонатів. Мільйони томів архівних справ дотепер знаходяться на території Росії.

Друга світова війна нанесла величезної шкоди людству та призвела до численних втрат культурного надбання народів СРСР. Як відзначає український дослідник С. Кот, під час Другої світової війни Україна втратила до 250 тис. предметів з 21 музею і близько 50 млн книжок. На думку експерта, цінності, вивезені з України, становили 55% усіх культурних цінностей, які німці вивезли з Радянського Союзу. Визначні культурні цінності ешелонами вивозилися з її території спеціальними німецькими організаціями та підрозділами, серед яких вирізнялися Айнзацштаб рейхсляйтера А. Розенберга та батальйон спеціального призначення «Група Кюнцберга». Надзвичайно

велика кількість безцінних українських музейних, архівних, бібліотечних фондів досі вважається зниклою безслідно.

Гітлерівська окупація мала виразні ознаки культурного винищення. В роки окупації в Києві та інших містах німецькі установи дозволяли собі прикрашати свої приміщення картинами з розграбованих музеїв. Це підтверджують записи та довідки про вилучені з цією метою твори мистецтва. Але чи була картина повернута до колекцій музеїв, потрібно перевіряти у кожному окремому випадку.

Частину незаконно переміщених цінностей вдалося повернути як у ході бойових дій за визволення радянських територій, так і з території Німеччини вже після її капітуляції. Варто враховувати і той факт, що не всі незаконно переміщені та повернуті культурні цінності зберігаються у музеях та архівах. Безцінні експонати можна знайти у приватних колекціях.

Проблемним залишається і те, що колекціонери не завжди висловлюють готовність відкрити свої колекції для дослідників чи інформувати про них державу. В цьому зв'язку не можна не згадати знахідку 2012 р. у приватному володінні К. Гурліта в Мюнхені, яка стала «знахідкою століття» і з новою силою розпалила дискусію щодо походження предметів культури. Вражаюча колекція включає в себе біля 1300 полотен художників класичного модернізму. В їх числі роботи Пабло Пікассо, Марка Шагала, П'єра Огюста Ренуара, Анрі Матісса, Еміля Нольде. За оцінками експертів, загальна вартість «знахідки століття» перевищує 1 млрд євро. За оцінками німецьких експертів, декілька творів з колекції Гурліта буди конфісковані нацистами під час Другої світової війни.

Випадки повернення в Україну, переміщених творів мистецтва, які багато десятиліть поспіль вважалися втраченими назавжди, трапляються доволі рідко. В цьому зв'язку не можна не згадати відомого українського мецената сучасності – Олександра Фельдмана, який на одному з аукціонів викупив власним коштом втрачену картину і повернув її музею Богдана і Варвари Ханенків.

Так, донедавна вважалось, що частина колекції музею загинула під час пожежі 17 лютого 1945 р. у замку Вільденхофф поблизу Кенігсберга. Однак у травні 2011 р. інформація про продаж картини Корнеліса Пуленбурга «Аркадійський краєвид» (Утрехт 1594/1595–1596 рр., олія, дерево) з'явилася на сайті одного з європейських аукціонів. Фонд О. Фельдмана профінансував усі необхідні витрати для її повернення в Україну. Картина К. Пуленбурга походить з колекції засновників музею Богдана і Варвари Ханенків. У довоєнній експозиції картина «Аркадійський краєвид» посідала важливе місце як еталонний твір, підписаний автентично монографією художника.

Варто зазначити, що 15 лютого 1993 р. була укладена міжурядова угода між Україною та Німеччиною про культурне співробітництво. В документі йшлося, зокрема, про повернення власникам чи їх спадкоємцям втрачених або незаконно вивезених культурних цінностей. 13 липня 1993 р. був підписаний двосторонній протокол з проблем культурних цінностей, що були втрачені або незаконно переміщені під час Другої світової війни та в наступні роки.

Документ передбачав створення Міжурядової українсько-німецької комісії з проблем повернення культурних цінностей. В складі комісії мали діяти робочі групи в галузі музеїв, архівів та бібліотек, а також здійснення пошуку і уточнення відомостей про переміщені культурні цінності, що перебувають на територіях сторін. Була передбачена взаємна передача таких предметів культури. У цей період в рамках двосторонньої співпраці Україна передала німецькій стороні цілу низку культурних об'єктів. Зокрема археологічний комплекс із 8 тис. фрагментів кераміки і виробів зі скла, що походив з поселення древніх германців I–III ст. З фондів Київського музею західного та східного мистецтва до Дрезденської картинної галереї було передано три альбоми з гравюрами XVIII ст. З Німеччини в Україну були передані втрачені в роки війни 83 предмета періоду енеоліту з колишнього Херсонського історико-археологічного музею.

До найважливіших повернень культурних цінностей з України до Німеччини належать так звані «архів Баха» Берлінської співочої академії, архівні документи, пов'язані з Й.В. фон Гете, кілька альбомів літографій та гравюр XVIII ст., колекція археологічних матеріалів з поселень давніх германців, малюнок “Veduta di Valmontone” Г.Ф.Августа Лукаса з Дрездена. Твір Георга Лукаса належав приватній особі в Україні, котра запропонувала передати його посольству ФРН. Згодом німецьким експертам були передані списки 248 видань з бібліотеки «Розаріум» м. Зангергаузен, які після війни потрапили до бібліотеки Національного ботанічного саду ім. М. Гришка. Переговорний процес щодо повернення того чи того об'єкту часто триває роками.

Таким чином, українськими експертами при вирішенні проблем розшуку втрачених у роки Другої світової війни культурних цінностей та творів мистецтва важливо враховувати європейську практику, включаючи досвід Німеччини останніх десятиліть.

По-перше, виглядає слушним використання політико-правових засад політики повернення культурних цінностей як державної справи. В цьому зв'язку варто переглянути і внести доповнення до Закону про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей, що запобігатиме незаконному вивезенню та ввезенню культурних цінностей, взявши за зразок сучасний Закон ФРН про захист культурних цінностей від 31 липня 2016 р.

По-друге, видається актуальним створення профільної науково-дослідної установи, покликаної активізувати виявлення та повернення відчужених та переміщених українських культурних цінностей. Виглядає доцільним поновлення активної роботи Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей при Кабінеті Міністрів України. За зразок організації роботи профільної державної установи варто взяти досвід роботи Координаційного центру захисту культурних цінностей у м. Магдебург (ФРН). Профільна науково-дослідна установа мала б скласти досконалий і максимально повний каталог культурних цінностей, переміщених з території України.

По-третє, залишається імперативним завдання підключення музеїв України до мережі Lost Art (втрачене мистецтво) з урахуванням досвіду роботи колег з ФРН та новаторських підходів музею Богдана і Варвари Ханенків, який тісно співпрацює із зарубіжними колегами у сфері розшуку, повернення, захисту та збереження переміщених культурних цінностей.

По-четверте, у площину державної політики у цій царині слід перевести пошукову роботу, пов'язану з діяльністю приватних колекцій, які виявляють інтерес до продажу предметів української культурної спадщини. Тим самим справа повернення переміщених культурних цінностей має набути державного значення.

3.4. Модерні етнонаціональні процеси: потенціал антикризового розвитку України

Для того, щоб розкрити креативний антикризовий потенціал сучасного етнонаціоналізму необхідно вирішити ключову проблему, яка, попри величезну кількість досліджень з даного питання, все ще залишається нерозв'язаною. Йдеться про співвідношення новаторства і традиції в сучасних націєтворчих процесах. Адже і досі в розумінні здатності націоналізму виконувати функцію мобілізації на успішну комплексну модернізацію сучасного суспільства чітко простежується розрив між традицією і новаторством, як двома ворогуючими у концептуальному відношенні таборами дослідників, а тому вирішення проблеми національної мотивації до індивідуальної і групової творчості в пошуку синтезу цих двох універсальних вимірів соціального буття.

При цьому не враховується, що, свідомо чи несвідомо, будь-яка сучасна людина і спільнота є одночасно носієм декількох типів національної ідентичності, питома вага яких може суттєво коливатись залежно від зовнішніх та внутрішніх (процесу самовдосконалення) обставин. Причому регрес до примітивних форм етноідентичності расового типу, до яких належить власне нацистська тоталітарна ідеологія, неминуче пов'язаний з деградацією творчого потенціалу, люмпенізацією людини та деградацією соціуму; і навпаки, домінування в межах світогляду вищих (класично національної, громадянської та патріотичної форм ідентичності) на індивідуальному та груповому рівні свідчить про максимально високий рівень креативного потенціалу окремих індивідів і цілих спільнот. Тому їх домінування в структурі так званої масової свідомості є важливим об'єктивним показником оборонного та креативного потенціалу будь-якої держави і навіть наддержавних утворень типу ЄС.

Принциповим для розуміння творчого потенціалу індивідуального чи колективного носія національної ідентичності є те, що з точки зору стадіальної типології між етносом народністю, політичною нацією і народом як т.зв. пасіонарним ядром найбільш патріотично налаштованих і конструктивно активних громадян, існує принципова різниця. Саме ці форми національної ідентичності перебувають у дуже складних стосунках взаємодії, взаємовпливу і, водночас, опозиційності, чого не враховують ані традиціоналісти, ані модерністи від націоналізму.

Відмінність же цих «історичних спільностей людей» полягає, зокрема, в тому, що завжди інерційний етнос, який зародився за Середньовіччя, виступає для індивіда як продукт діяльності попередніх поколінь (етнічна культура ще майже не знає індивідуального авторства). Етноси та супер-етноси формуються на основі так званих «вищих релігій», зокрема християнства. Громадяни ж політичної нації Нового Часу, що справді виникає лише за буржуазної формації, вже усвідомлюють свою причетність до її успішного функціонування, адже кожний з них виступає одночасно як споживач і виробник нового державного утворення, хоча сам національний ринок діє в режимі самоорганізації (феномен «невидимої руки ринку»). Власне це і є націоналізм у модерному розумінні цього слова.

Нарешті, за патріотичної національної ідентичності (у повну силу процес її становлення розгортається саме під час знаменитої «Весни народів») виникає переконання, що ідеал Батьківщини свідомо творить «інтелігенція», «творча меншість», «меритократія», яка виступає свого роду суспільним вихователем найбільш креативної частини національної спільноти — народу. Йдеться про історично і стадіально найбільш високий і, відповідно, найбільш складний, вимір етнонаціональної ідеї як принципу консолідації, що відповідає вже постбуржуазному етапу розвитку суспільства. На відміну від класичного буржуазного націоналізму, домінантним тут є вже не матеріальний інтерес, а внутрішня духовна потреба найбільш соціально активної (т. зв. пасіонарної) частини суспільства — Народу, що живе і діє в ім'я спільноти, яка усвідомлюється в патерналістсько-родових традиціоналістських термінах «Вітчизна», «Батьківщина» (рос. «Родина»).

Саме через свою творчу природу, яка передбачає опертя на емоційно-вольову мотивацію за ситуації втрати раціонального пояснення неочікуваних явищ і подій, людина не може відчувати свою близькість з ЄС, ТНК, або, тим більше, до глобального інформаційного простору. Навіть любов до рідної країни вона переживає як неповторну і унікальну злитість з своєю родиною, а пізніше громадою, землею, рідним краєм.

Але таке бачення зовсім не означає провінційної обмеженості і зацикленості на минулому, тобто завжди консервативної етнічності патріотизму. На рівні цього історично вищого вже «постмодерного» навіть не світосприйняття, а світопереживання і відбувається найвищий синтез національного і загальнолюдського (що, між іншим, найкраще проявляється у найбільш індивідуалізовані форм творчості — мистецтві, де геніальні митці завжди у своїх здобутках є творцями водночас інтимно-національного і загальнолюдського). Тут цілком доречно відоме висловлювання М. Драгоманова про те, що він відкидає націоналізм несумісний з людськістю, і що справжній націоналізм передбачає «космополітизм (точніше все ж таки загальнолюдськість) в цілях і націоналізм в ґрунті і формах».

Ось чому світський характер неомодерного націоналізму складає найважливішу частину української національної ідентичності саме в її загальноєвропейському вимірі. (У зв'язку з цим викликає велике занепокоєння прагнення православної церкви очолити процес військово-патріотичного

виховання в сучасній Україні, в тому числі і в зоні так званої «антитерористичної операції»).

Що ж до існуючого протиставлення модернізму і традиціоналізму в розумінні сучасних націєтворчих процесів, то позицій же діалектичного синтезу традиції і сучасності примордіалісти мають рацію в тому, що національна мотивація в різних її формах притаманна визначальній соціальній природі людини, однаковій за своїми базовими, але спочатку прихованими, сутнісними характеристиками існує з самого початку людської історії. А тому всі лібералістичні утопії, пов'язані з ідеєю остаточного витіснення глобалізмом націоналізму не відповідають реальності. Людство або повернеться до вищих форм національної ідентичності відновить роль національної держави (в тому числі в межах геополітичних об'єднань типу ЄС або загине через свою творчу деградацію).

Але, вірно підмічаючи важливість опертя на минуле ренесансного принципу уявного повернення до минулого, традиціоналісти не розуміють, що в наш час національні почуття можуть сформуватись лише високою національною культурою і мистецтвом на послідовно секуляризованих засадах, і тому пов'язують їх з архаїчними традиціями і навіть міфами, які насправді мають деструктивний характер і споріднені з тоталітарною свідомістю. Прийняття ж «повернення до минулого» за чисту монету, буквально трактування традиції як старовини, архаїки, ідеалізація релігійної етнічності коштом національної модерності, ведуть до марень про начебто біблійні або арійські українські витоки (на арійське походження, поряд з візантійським євразійським, претендують і росіяни). Це призводить до уявлення про богообраність українського етносу, його світову історичну «брахманську» місію (Ю. Шилов, І. Каганець, Ю. Канигін, С. Плачинда та ін.) і насправді має принципову антимобілізаційну спрямованість, веде нас не до Європи, а назад — до різноманітних форм фундаменталістські забарвленого тоталітаризму.

Що ж до конструктивістів або модерністів, то розкриваючи модерне походження національної ідентичності інноваційного типу, правильно зазначаючи, що культурні фікції винайдені, точніше вигадані, традиції споріднені з реформаційною ідеєю адаптації інерційної «охоронної» консервативної масової свідомості до динаміки і перманентної модернізаційності нового капіталістичного життя, з метою поступового примирення й інтеграцію в модерн, вони не розуміють радикально новаторського по суті неоренесансного характеру цього традиціоналізму, у формі якого відбувається становлення власне постбуржуазної патріотичної ідентичності (показово, що Реформація базована на гуманістичних ідеях Ренесансу, який ідеалізує Античність, а соціальний романтизм возвеличує Середньовіччя, з богоборських традицій возвеличує роль героя в історії, критикує буржуазне споживацтво, що складає основу веберівської «протестантської етики»). Звідсіля поява своєрідних постутопічних проєктів в стилі старого доброго технологічного детермінізму про можливість вирішення глобальних проблем людства на основі мережевого суспільства або так званої «четвертої промислової революції».

Якщо ж говорити про інноваційний потенціал будь-якої держави з позицій історії і соціології, то саме симбіоз національної унікальності та системно-стадіальної універсальності у ХХ столітті тією чи іншою мірою реалізовано в концепціях австрійського австромарксизму, японського корпоративізму, німецького ордолібералізму, французького дирижизму, шведського соціалізму, соціальної доктрині католицької церкви, «новому курсі» Ф. Рузвельта і навіть, почасти, національному корпоративізму А. Салазара, Б. Муссоліні.

Причому важливо зазначити, що подібна оптимальна модель переходу від індустріалізму до постіндустріалізму, а також забезпечення конкурентних переваг в сучасному глобалізованому світі, що отримала назву «економічного дива», може бути створена лише за умов наявності в суспільній свідомості масової неутилітарної мотивації, готовності до служіння загальнонаціональній справі, пов'язана з власне патріотичною національною ідентичністю.

Адже ефективна діяльність національних корпорації на солідарних засадах базується на принаймні тимчасовій добровільній відмові її членів від частини заробленого прибутку на засадах єднання праці і капіталу, однакової готовності власників і капіталу і робочої сили до пропорційних статкам матеріальних самообмежень заради здобуття і отримання конкурентних переваг, перш за все, на зовнішньому ринку.

В протилежному випадку, як це відбувалось за етатизму Радянського Союзу і відбувається у сучасній Росії, а також сучасних західних, особливо фінансово орієнтованих, ТНК, дуже швидко власне корпорація трансформується у мафіозний клан, солідарність у кругову поруку, а славнозвісна корпоративна честь у суто імітаційні ритуальні способи керівництва фірми продемонструвати свою солідарність з виконавчим персоналом за допомогою так званих «корпоративів». Йдеться про втрату національної солідарності, втрату якої констатує і намагається відновити на основі спорідненості американського і японського історичного досвіду Ф. Фукуяма («Великий розрив» та «Довіра»).

Дуже важливо і те, що самі назви основних праць видатних ідеологів українського націоналізму — «Націократія» М. Сціброського і «Національний солідаризм» О. Бойдуника свідчать про розуміння ними нерозривності зв'язку між патріотичним піднесенням і впровадженням солідарного корпоративізму.

На жаль, сьогодні такі поняття, як «родина», «громада», «батьківщина», «вітчизна» тощо гранично засмальцьовані квазіпартійними політичними брендами. Така політизація національного життя спричинила придушення українського національного відродження часів вельми умовної незалежності. Класичні приклади: перетворення «Руху», який потенційно міг стати потужною силою на кшталт деголлівського «Об'єднання французького народу», а очолюваний лідерами для яких національне і релігійне відродження проголошувались невіддільними, перетворився на паркетно-парламентську фракцію підручних антинаціональної влади; «шароварні» передвиборчі гасла псевдорадикальної партії «Свобода» «українці бережіть себе» або розшифрування партійного бренду «свобода» як «ми у своїй богом даній

державі»; консервативно-архаїчна спрямованість сучасної діяльності КУН і ОУН та різних консервативно монархічних осередків тощо.

Всі ці і ним подібні, нежиттєздатні формоутворення уже пішли або невдовзі неминуче підуть у небуття. А креативно-вольовий український націоналізм, який зовнішні і внутрішні антинаціональні сили сьогодні звинувачують мало не у всіх смертних гріхах, за цей час так і не з'явився. Тому позитивний сенс поняття культурної нації полягає в тому, що реальне національне відродження, без якого неможливі і справжні економічні реформи, можливе лише на тлі і як наслідок культурного відродження, подібного до того, яке відбувалось не тільки в Європі, а й в Японії, Індії, Латинській Америці ХІХ-ХХ ст.

ВИСНОВКИ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ

I. Політичні та економічні аспекти відновлення загальнонаціонального інклюзивного діалогу та досягнення злагоди з принципових питань розвитку

1. Досвід постконфліктного врегулювання у зарубіжних країнах містить чимало прикладів більш чи менш вдалого застосування методик пошуку та втілення політичних рішень, спрямованих на гармонізацію суспільно-політичних відносин у перехідних суспільствах.

Серед конкретно-історичних прикладів, розглянутих учасниками дослідницького проекту, проаналізовано досвід відновлення державності на основі ліберально-демократичних принципів у країнах, які зазнали поразки в Другій світовій війні (Німеччина), відновлювали національну державність в умовах союзницької окупації в повоєнний період (Австрія), здійснювали повернення до конкурентної представницької демократії під час лібералізації після тривалого періоду консервативно-націоналістичної диктатури (Іспанія) чи комуністичного правління (країни Вишеградської групи та Південно-Східної Європи).

У межах проекту проаналізовано більш хронологічно віддалений, хоча й безумовно актуальний досвід пошуку загальнонаціонального консенсусу після громадянської війни між Північчю та Півднем США в 1861-1865 рр.

Значний фактологічний та політичний інтерес представляють сюжети, пов'язані з перипетіями суспільно-політичної конкуренції у Франції, проблематикою державного захисту культурного суверенітету Канади, специфікою культурної політики як складника формування ідентичності та національної єдності в країнах ЄС та оцінкою перебігу процесів етнонаціонального характеру.

Більш строкатим і суперечливим виглядає досвід окремих неєвропейських країн, стабільність яких чималою мірою залежить від паралельного застосування принципів конкурентної представницької демократії та квотного забезпечення участі різних станів суспільства в громадсько-політичному житті.

2. У повоєнних ФРН та Австрії принциповими елементами, які забезпечували консолідацію перехідних суспільств на етапі нормалізації умов громадсько-політичного життя виступали такі чинники, як впровадження реалістичних планів прискореного відновлення економіки, раціональне використання бюджетних ресурсів, заборона крайніх форм монополізму та широке використання «державного підприємництва» (на основі прямої участі держави в розвитку транспортної, енергетичної, інформаційної інфраструктури та виробництві товарів та послуг громадського значення), дотримання принципів соціального захисту вразливих верств населення.

У політичному відношенні суспільній консолідації сприяло проголошення курсу на побудову соціально орієнтованої ринкової економіки, який передбачав участь профспілок та організацій підприємців в ухваленні рішень у сфері економіки, запровадження солідарної та гарантованої державою пенсійної системи, будівництво соціального житла тощо.

Принципове значення мало переведення умов політичної конкуренції політичних партій право- та лівоцентристського спрямування в правове русло, що полегшувало їх коаліційну співпрацю та сприяло нейтралізації впливу різноманітних угруповань радикального політичного спрямування.

У підсумку формування в ФРН та Австрії розвинених демократичних інститутів можна вважати результатом свідомої політики національної консолідації, досвід якої може бути використаний при розробці моделей досягнення національного консенсусу в уражених економічною та соціальною кризою перехідних суспільствах.

3. Аналіз переходу Іспанії до конкурентної багатопартійної демократії дозволяє чітко визначити основні елементи, покладені в основу загальнонаціонального компромісу:

- Надання пріоритетного значення застосуванню принципу узгодження принципових рішень між основними партіями владного центру та політичної опозиції.

- Дотримання поступовості, етапності та еволюційного характеру процесу реформ. На кожному етапі визначалися основні цілі, що підлягали узгодженню між угрупованнями, які мали достатній рівень політичної підтримки в суспільстві.

- Підготовка серії компромісних політичних рішень потребувала високого рівня відповідальності та взаємної довіри між діями уряду та опозиції.

- Провідне значення мав позитивний приклад країн Західної Європи, які досягли переконливих успіхів у розвитку економіки та економічної інтеграції.

- Проблематика історичної пам'яті була свідомо виключена з порядку денного, оскільки заважала політичному діалогу та прогресу реформ.

- Досягнуті в період 1976-1982 рр. політичні компроміси не поширювалися на питання ідеології, однак передбачали свідоме уникнення гасел, які могли б завадити узгодженим діям, спрямованим на встановлення міцного конституційного державного устрою.

- Узгоджене та в багатьох випадках консенсусне ухвалення пакету реформ передбачало врахування особливостей територіального устрою країни,

які були відображені в Конституції 1978 р. (децентралізація влади, надання регіонам Іспанії автономного статусу).

- У рамках політичного діалогу з програми іспанських реформ принципове значення мало визначення і визнання учасниками консультацій їх реальної мети, включаючи формування дієздатних політичних інститутів та розробку чітких процедурних норм. Учасники діалогу орієнтувалися не на імітацію певної активності та демонстрацію форми, а на практичні результати з метою досягнення змістовних перетворень.

4. Досвід європейських країн підтверджує, що представницька демократія є основним політичним механізмом, дієвість якого забезпечує узгодження між собою інтересів різноманітних соціальних груп. Відповідно, неодноразові спроби різних українських угруповань «порахувати» і «відкоригувати» на свою користь результати виборів слід розглядати як відверту спробу зруйнувати суспільний консенсус та провокувати насильницькі форми завоювання влади. Відповідно, українське суспільство потребує навіть не стільки посилення кримінальної відповідальності за спроби фальшування виборів, скільки звичайного виконання норм вітчизняного законодавства та дотримання принципу невідворотності покарання.

5. Українським прихильникам масового впровадження східноєвропейської практики люстрації слід зважати на те, що її суть полягає в покаранні злочинців за їх злочини з метою унеможливити повернення до ганебного минулого, а не в наданні преференцій одним політичним силам за рахунок інших. Відповідно, вітчизняний закон про люстрацію слід привести у відповідність до загальних норм права, щоб з часом його найбільш одіозні норми не були визнані Конституційним судом «законом політичної помсти», як це сталося в Угорщині.

6. Поширена в західній політології теза про одвічне протистояння між державою та громадянським суспільством видається не зовсім коректною з наукового погляду. З одного боку, сам інститут сучасної національної держави сформувався під впливом та за безпосередньої участі громадянського суспільства, а з іншого – держава та її структури завжди відігравали значну роль у функціонуванні громадянського суспільства. У сучасному світі внаслідок складних політичних і соціально-економічних трансформацій відбувся своєрідний «аутсорсинг», коли місце державних установ як виняткових постачальників певних послуг посіли (номінально) недержавні актори, краще підготовлені для їх виконання. Відповідно, українська держава потребує розробки комплексної стратегії співробітництва з інститутами вітчизняного громадянського суспільства у вирішенні нагальних проблем розвитку країни.

7. Попри твердження російської пропаганди щодо українського регіонального розколу, мовного питання, релігійного конфлікту, найбільш очевидним антагонізмом сучасного українського суспільства постає протистояння між надзвичайно вузьким прошарком дуже багатих і дуже бідними, які становлять ледь не половину населення країни. Жодні розмови про реформи, під прикриттям яких уже чверть століття багаті стають багатшими, а

бідні біднішими, не зможуть замінити програму економічних перетворень. Без суттєвого підвищення рівня життя «пересічного українця» і ліквідації корупційних механізмів збагачення навколочасових угруповань консолідація суспільства неможлива в принципі.

8. Досвід країн Східної Європи наочно демонструє пряму залежність між ступенем підтримки політичної системи та рівнем матеріального добробуту. Злиденне суспільство зайняте переважно боротьбою за виживання та надзвичайно вразливе перед популістською демагогією радикалів і маргіналів. Лише ліберальні реформи, ліквідація нефеодалської системи привілеїв, послідовна і результативна боротьба з корупцією та підвищення ефективності функціонування державного апарату здатні забезпечити економічний базис для вирішення нагальних суспільних проблем.

9. Хиткі інститути громадянського суспільства та слабкі державні структури у своїй діяльності потребують постійної взаємної підтримки і координації, тож видається доцільним створення в Україні програми їх співпраці у сферах перехресної компетенції.

10. Попри те, що російсько-український конфлікт у своїй основі постає зіткненням різних політичних ідентичностей, а не етнічно-релігійним протистоянням, досвід країн Південно-Східної Європи переконливо демонструє складність вирішення подібних проблем. Україна потребує розробки розрахованої на десятиліття загальнонаціональної стратегії реінтеграції окупованих територій (окремих районів Донецької та Луганської областей та АР Крим) та їх населення.

11. Адекватною відповіддю на колабораціонізм і зраду Батьківщині має стати юридично оформлена процедура позбавлення громадянства. Водночас слід прорахувати наслідки такого рішення, яке може призвести до зростання кількості осіб без громадянства, за аналогією зі значною верствою осіб, що мають статус «негромадян» у країнах Балтії.

12. Створення замкнутих етнічних спільнот та регіональних анклавів неминує призводити до посилення загрози національній єдності та територіальній цілісності держави. Відповідно, створення умов для формування загальнонаціональної української політичної та культурної ідентичності через систему освіти та засоби масової інформації, заохочення різноманітних міжрегіональних обмінів та покарання за пропаганду сепаратизму має стати пріоритетом для українського уряду.

13. На шляхах забезпечення національної консолідації як умова створення соціальної бази реформ виглядає вкрай актуальним запровадження базових концептуальних засад президенталізму авторитарно-націоналістичного типу за прикладом Ш. де Голля, який уособлював мобілізаційний антикризовий тип влади. Для цього необхідні реальна політична реформа і внесення змін до української Конституції з метою створення антикризової моделі президентської влади, що спирається на систему не просто місцевого самоврядування, а повноцінних, заснованих на принципах національного солідаризму, громад.

II. Європейські процеси та потреба їх врахування в політичній практиці та впровадженні європейського вектору зовнішньої політики України

1. У контексті євроінтеграційних прагнень і перспектив України потрібно брати до уваги, що найбільш імовірною моделлю виходу ЄС зі стрімко наростаючої кризи може стати його модернізація на основі принципів Європи Вітчизн, яку відстоював де Голль, котрий справедливо ув'язував процес інтеграції Європи з принциповою зміною нинішнього загальносвітового стадіально-формаційного тренду. У цьому плані стрімке зростання національних рухів у ЄС, і насамперед у Франції, не можна оцінювати лише як ситуативний «праворадикальний екстремізм».

2. Не варто ігнорувати потенційні загрози, зумовлені все більш масштабною імміграцією фундаменталістськи налаштованих потоків мігрантів з агресивно-споживацькими настроями до ЄС, а в перспективі і до України. У країнах ЄС спостерігається спалах активних дискусій щодо оптимальних шляхів вирішення цієї загальноєвропейської проблеми. Суперечки точаться між прихильниками так званих асиміляційного і інтеграційного підходів, обидва з яких фактично є нічим іншим, як капітуляцією перед фундаменталістським етноцентризмом, що руйнує національну єдність у країнах Європи, зокрема у Франції, що уособлює класичну модель держави-нації. Вирішення цієї проблеми полягає не в механізмі дозування несумісних з європейською світською і секуляризованою ідентичністю потоків мігрантів, а у відновленні в країнах ЄС суспільного ладу національно-мобілізаційного і водночас інноваційного типу.

3. Видається важливою теорія і практика французького націоналізму в усвідомленні принципової залежності реалізації будь-яких антикризових моделей влади і економіки від рівня національної консолідації та свідомості громадян, яка є необхідною передумовою у повному сенсі «самовідданої праці». Виходячи з цього, безплідні дискусії в українських ЗМІ щодо необхідності форсування реформ нічого не варті за умов стрімкої втрати не тільки національної, а й етнічної ідентичності і менталітету як титульного українського етносу, так і російської та інших соціокультурних меншин. Це ж саме, на жаль, стосується і сучасних європейських країн, включаючи і саму Францію.

4. Доцільно звернути увагу на перегляд принципів засад політики мультикультуралізму, який спостерігається в країнах ЄС, принаймні після 2011 р. Початок нового етапу формування культурної політики ЄС пов'язаний з пошуком засобів і механізмів, що мають реалізувати принципи, викладені в «Білій книзі» з міжкультурного діалогу (2009 р.).

Традиційно політика ЄС у сфері культури була спрямована на реалізацію принципу «єдність у розмаїтті», що переслідувала два різнопланових завдання, мала різні об'єкти докладання зусиль, різні засоби реалізації й, відповідно, різні результати.

Перше завдання стосувалося формування спільної європейської ідентичності за збереження та навіть підсилення національних, етнічних і локальних культур. Основна мета полягала в спонуканні автохтонних європейських громад до формування спільної наднаціональної ідентичності за збереження культурного етнонаціонального розмаїття.

Друге завдання стосувалося адаптації іммігрантських спільнот, які уособлювали різні за ціннісними складниками ідентичності. У цьому контексті застосування ліберального принципу збереження розмаїття призвело до домінування групових прав цих громад над індивідуальними правами особи та відвертим загостренням суперечностей з політико-правовим устроєм країн ЄС і базовими європейськими цінностями.

Як альтернатива мультикультуралізму пропонується застосування культурної політики, яка ґрунтується на протекціонізмі щодо європейських етнонаціональних культур в усіх їхніх регіональних і локальних варіаціях, однак з презумпцією прав людини над будь-якими груповими правами. Підтримці європейських культур пропонується надавати безумовний пріоритет усіма державними і наддержавними засобами.

III. Захист культурного суверенітету та використання сучасних можливостей в медійній сфері

1. Сформульовані експертами висновки і рекомендації пропонують активніше використання позитивного досвіду зарубіжних країн у сфері збереження культурної спадщини та захисту культурного суверенітету.

Виглядає доцільним практичне врахування досвіду Канади в сфері ЗМІ та культурної політики, включаючи:

- законодавче регулювання використання національного культурного продукту на радіо та телебаченні;
- дотримання принципів реалістичності виконання пропорцій та критеріїв використання національного контексту на радіо та телебаченні з урахуванням офіційної двомовності та наявності інших соціокультурних груп іммігрантського походження;
- належне фінансування культурної сфери на загальнодержавному та місцевому рівнях;
- залучення до розвитку та захисту національної культури та її надбань державних установ та громадського сектору;
- застосування грантової підтримки культурних заходів та установ;
- ставлення до сфери культури не як до суто видаткової та неприбуткової галузі, а як до галузі, що має потенціал створення робочих місць та залучення інвестицій;
- використання сучасних цифрових технологій для просування, збереження та розвитку національної культури та її поширення за кордоном;
- застосування системного підходу до розвитку сфери культури замість спорадичних спроб регулювання та реформування галузі, яка фінансується за залишковим принципом.

2. Використання засобів масової комунікації як засобу сприяння консолідації суспільства залежить від медіа-політики держави, яка втілюється в законах, регулятивних нормах та практиці їх виконання. В Україні дотримання норм законодавства в медійній сфері вважається слабким місцем. Водночас деякі нормативи потребують перегляду в бік забезпечення доцільності та реалістичності їх виконання.

3. Принципове значення має започаткування громадського загальнонаціонального телерадіомовлення, включаючи його нову, онлайн-ову «гілку» та нові мультимедіа-додатки, які виступають як єдиний тип медіа-власності. У статутних документах компаній громадського телерадіомовлення зарубіжних країн теза про консолідацію суспільства вважається їх найважливішим завданням.

На відміну від громадського телерадіомовлення, в комерційному та державному телерадіомовленні переважають інші пріоритети: партійна або урядова залежність, комерційний зиск, залежність від власника, несприйнятливості до потреб громад і суспільної думки, однобічне чи суб'єктивне висвітлення подій, неувага до окремих вікових або соціальних категорій населення. Натомість громадське телерадіомовлення може охопити просторово всю державу, враховувати культурні смаки мешканців різних регіонів, соціокультурних груп та вікових категорій.

4. Важливим елементом у консолідації суспільства вважається забезпечення якісного контенту радіо та телебачення. Програми ЗМІ можуть безпосередньо впливати на стан напруги та насильства в суспільстві, сприяти нагнітання ворожнечі, або навпаки, сприяти демократичній освіті населення, розвитку людського капіталу, вихованню нетерпимості до корупції, зловживання владою чи нехтування принципами соціальної справедливості.

5. Залишається принципово важливою освітня функція ЗМІ, яка поширюється на всі вікові категорії та підвищує інтелектуальний та креативний рівень суспільства.

6. Різноманітність новин та повнота викладення інформації сприяє інформуванню громадян про політичні та громадські дебати з ключових питань, які впливають на стан суспільства.

7. Серед громадсько-політичних вимог до сучасних ЗМІ важливу роль відіграє потреба в інформаційному контенті, який інтелектуально збагачує суспільство, сприяє його креативному мисленню та розвитку талантів. Однією із плідних гілок такого контенту можуть бути зустрічі та бесіди з провідними вченими НАН України, документальні фільми про нові відкриття та технологічні розробки українських вчених.

8. Особлива увага має приділятися дитячим програмам, розрахованим на різні вікові категорії. Телебачення покликане шукати молоді таланти та розповідати про них. Бажано, щоб телеконкурси та вікторини охоплювали всі регіони України, включаючи надання доступу для дітей з сільської місцевості.

9. Розвиток громадського телерадіомовлення в Україні має спиратися на досвід провідних громадських телерадіомовних корпорацій світу (BBC, ABC,

SBS). До власників каналів комерційного телебачення України мають виставлятися вимоги про забезпечення якісних характеристик контенту та дотримання різноманітності жанрів, особливо в програмах для дітей та підлітків.

10. Видається принципово важливим посилення уваги органів державної влади до питань збереження та повернення втрачених культурних цінностей. У цьому сенсі доцільно враховувати сучасну європейську практику, пов'язану з розшуком втрачених у роки Другої світової війни культурних цінностей та творів мистецтва, а також зі спробами пограбування музейних фондів, розташованих на тимчасово неконтрольованих урядом України територіях. У зв'язку з цим виглядає доцільним внесення доповнень до Закону України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» з метою запобігання незаконному вивезенню та ввезенню культурних цінностей, за аналогією з Законом ФРН про захист культурних цінностей від 31 липня 2016 р.

11. Потребує оцінки можливість створення профільної науково-дослідної установи, покликаної активізувати виявлення та повернення відчужених та переміщених українських культурних цінностей, яка мала б співпрацювати з Національною комісією з питань повернення в Україну культурних цінностей при Кабінеті Міністрів України. При створенні профільної науково-дослідної державної установи з виявлення та повернення культурних цінностей доцільно врахувати досвід роботи Координаційного центру захисту культурних цінностей у м. Магдебург (ФРН).

12. З практичного погляду виглядає слушним приєднання музеїв України до мережі Lost Art (втрачене мистецтво) з урахуванням досвіду роботи експертів з ФРН та новаторських підходів музею Богдана і Варвари Ханенків, який тісно співпрацює із зарубіжними колегами у сфері розшуку, повернення, захисту та збереження переміщених культурних цінностей. Потребує активізації пошукова робота, пов'язана з виявленням предметів української культурної спадщини в приватних колекціях.

IV. Заходи, спрямовані на забезпечення національної єдності в країнах, що розвиваються

Аналіз досвіду зарубіжних країн у сфері регулювання міжгромадських взаємин дозволяє сформулювати деякі висновки та узагальнення, які стосуються як принципів відмінностей, так окремих схожих елементів в їх суспільно-політичній практиці.

1. Порівняння ситуації в сфері міжгромадських стосунків в Україні та в Індії дозволяє виявити низку принципів відмінностей. До них слід віднести передусім дестабілізуючу першість в Україні не стільки етнорелігійного, скільки мовного питання, невиразність етнічного складника в міжконфесійних проблемах, постійне явне й приховане інспірування міжгромадських проблем ззовні та той факт, що найбільш історично постраждалим був чисельно панівний український етнос.

Схожими рисами є побутові традиції толерування інших етносів і віросповідань, існування значної мусульманської громади (складає понад третину мережі релігійних організацій національних меншин України або близько 4% від загальної кількості релігійних общин), наявність усередині країни територіально локалізованих громад, що є носіями контрадикторних морально-етичних норм, присутність доволі консолідованих громад з ознаками сепаратистських інтенцій.

2. З огляду на високу соціальну значущість потреби активізації чинників, що сприяють національній консолідації і забезпеченню міжгромадської злагоди в українському суспільстві, уявляється доцільним і необхідним започаткувати загальнонаціональну дискусію із широким залученням наукових установ, засобів масової інформації, громадських організацій та державних структур з метою виявлення проблемних місць у міжгромадських взаєминах в Україні та досягнення суспільного консенсусу щодо шляхів і засобів їх подолання.

3. Для упередження загострення суперечностей етноконфесійного та соціокультурного характеру пропонується застосовувати певні запобіжні заходи. Для широкого залучення етнокультурних та релігійних громад до державно-політичного життя та запобігання проявів негативних складників, при ухваленні законів та інших нормативних актів, що регулюють соціокультурну сферу і міжгромадські взаємини, визначають права та обов'язки громад потрібно проводити попередню експертизу проектів нормативних актів на предмет дотримання пріоритету прав людини над правами громад.

4. Доцільно уникати ухвалення законодавчих норм, які передбачають покарання (кримінальне чи адміністративне) за «образу почуттів» – релігійних, етнічних тощо, подібних до статей кримінального кодексу Індії «Про розпалювання ворожнечі на ґрунті релігії, раси, місця народження, проживання, мови і т. д. і про дії, що завдають шкоди підтримці гармонії», «Про навмисну і зловмисну дію, націлену на наругу над релігійними почуттями будь-якої групи шляхом образи її релігії або релігійних переконань» та аналогічних російським ст. КоАП РФ 5.26, ч. 2 та ст. 148, 282 УК РФ, якими передбачено покарання за «образу почуттів віруючих». У разі скоєння злочинів, спрямованих проти релігійних символів, культових споруд чи етнічних громад доцільно використовувати загально правові норми відповідальності (кримінальні чи адміністративні).

5. Практики окремих країн, які стосуються «квотування представництва етнокультурних і релігійних громад» в умовах сучасної України, мають контроверсійний характер. Базуючись на врахуванні соціокультурної специфіки населення України, дослідники констатують. Що формальний розподіл мешканців на громади, за винятком окремих меншин на кшталт угорців, румунів, болгар, кримських татар, греків, і в деяких випадках – мусульман, має малоімовірні перспективи.

V. Подолання наслідків внутрішньополітичних конфліктів

1. З урахуванням обставин і наслідків багатьох громадянських та політичних конфліктів в країнах світу виглядає доцільним сформулювати декілька тез загального характеру:

- Упередження виникнення збройного конфлікту завжди становить більш привабливу перспективу, аніж пошук шляхів його врегулювання.

- Політику загальнонаціонального примирення завжди легше ініціювати стороні-переможцю, яка має ширше поле для маневру.

- Пропонуючи свій варіант врегулювання, суб'єкт влади має окреслити чіткі зобов'язання щодо дотримання декларованих умов врегулювання конфлікту, включаючи принципи примирення та умови амністії.

- Порушення або довільний перегляд декларованих умов примирення підриває довіру та зменшує потяг сторони, яка програла, до примирення.

- Обов'язковою передумовою припинення конфлікту і примирення є амністія, яка має бути чітко прив'язана до певних дат і умов, дотримання яких дозволить уникнути відповідальності за причетність до сепаратизму, участі в заворушеннях чи бойових діях.

- Сильніша сторона, яка має в своєму розпорядженні важелі державної влади і законодавчі інструменти, може резервувати за собою право змінювати законодавство в процесі постконфліктного врегулювання. Саме таке значення мала 14-а поправка до Конституції США (1868 р.), яка під час реконструкції Півдня окреслювала вимоги забезпечення громадянських прав шляхом ухвалення «відповідного законодавства».

- Воєнна поразка однієї зі сторін ще не означає, що сторона, яка зазнала поразку, чи партія відмовилася від боротьби, склала зброю і не відновить спротиву. Рецидиви відновлення ворожнечі спостерігаються в процесі врегулювання дуже багатьох конфліктів.

2. На відміну від громадянської війни у США (1861 – 1865 рр.), що проходила у формі внутрішнього конфлікту, конфлікт на Донбасі від самого початку мав виразно інтернаціоналізований характер. Відтак його врегулювання зумовлює потребу враховувати позиції зовнішніх гравців, а головне – має передбачати відмову Росії від спроб його продовження чи ескалації.

3. Принципову відмінність обставин реконструкції Півдня США та політичного врегулювання на Донбасі зумовлює чинник інтернаціоналізації конфлікту та залучення міжнародних структур, покликаних сприяти його врегулюванню. Це стосується як Тресторонньої контактної групи («мінський процес»), так і «нормандського формату», що відіграє роль посередницького за своїми функціями міжнародного механізму. Без принципової зацікавленості безпосередніх учасників конфлікту в його замиренні, ці механізми значної ефективності не демонструють, однак можуть слугувати чинником стримування або відвернення ескалації конфлікту та розробки поетапних кроків у бік його врегулювання.

4. Однобічне застосування з боку Києва надзвичайних повноважень окупаційного характеру або репресивних заходів виявляється неможливим, оскільки всі кроки в бік політичного врегулювання матимуть проходити процедуру узгодження з залученням російської сторони та представників сепаратистів. Контрольні функції при просуванні процесу врегулювання передбачається покласти не на українські військові чи військово-цивільні органи, а на представників міжнародних організацій, насамперед на Спеціальну моніторингову місію ОБСЄ, а також, за певних умов, на поліцейський контингент ОБСЄ та спостережну місію Бюро з демократичних інституцій і прав людини (для моніторингу ситуації в разі підготовки виборів). Що стосується нагляду за дотриманням безпеки вздовж лінії зіткнення на Донбасі, основна роль покладається на офіцерів вельми малоефективного Спільного центру контролю і координації (СЦКК), що складається з українських і російських військових, та представників СММ ОБСЄ.

5. Визнаючи доцільність поетапного підходу до проблеми врегулювання конфлікту на Донбасі та повоєнної реконструкції регіону варто зауважити, що як у США в середні ХІХ ст., так і в ситуації в Україні другої половини 2010-х рр. важливе значення має чітке й публічне проголошення цілей врегулювання та примирення як певного проекту, розрахованого на кінцевий результат. Не менш вагоме значення для відновлення суверенітету України над непідконтрольними територіями мало б надання трибуни політичним групам та лідерам, які в доконфліктний період мали на Донбасі певний суспільний авторитет і які підтримують позицію України щодо відновлення повноважень українського уряду в неконтрольованих територіях.

6. З погляду інтересів українського суспільства припинення воєнної фази конфлікту на Донбасі виглядає пріоритетним завданням і нагальною потребою. Продовження фактичного стану війни на невизначену перспективу і балансування на межі ескалації конфлікту з РФ вкрай негативно позначається на становищі та перспективах української економіки, не кажучи вже про низку внутрішньополітичних небезпек. Продовження стану невизначеності не дозволяє використати мотиваційний чинник «позитивного прикладу», який відігравав суттєву роль у США ХІХ ст., де бурхливий розвиток економіки невдовзі вивів країну на перші ролі у світі.

7. При розробці будь-яких схем врегулювання конфлікту на Донбасі має враховуватися чинник прямого зовнішнього втручання та присутності на Донбасі Російської Федерації, що знаходить прояв у військовій, фінансово-економічній та соціально-гуманітарній складових. При цьому головну мотивацію в підході владних структур України до конфлікту та пов'язаних з ним проблем має визначати об'єктивна зацікавленість українського суспільства в усуненні воєнної загрози. Державним установам України вочевидь варто посилити увагу до пошуку перехідних умов, і, можливо, тимчасових рішень, які мали б сприяти загальному процесу деескалації, а згодом, можливо, і політичного врегулювання. З цього випливає принципова потреба в декларуванні Києвом публічної позиції щодо шляхів і перспектив врегулювання конфлікту на Донбасі. Мета такого позиціонування полягає в

донесенні до мешканців неконтрольованих територій регіону певного сценарію, який окреслюватиме умови повернення територій під українську юрисдикцію та дозволить їхнім мешканцям сформувавши уявлення про власну долю в разі такого переходу. Можливо, з урахуванням реальних обставин і перспектив, було б доцільним передбачити перехідні механізми реінтеграції Донбасу до політичного, економічного та правового простору України.

8. Найбільший ризик, який загрожує спробам політичного врегулювання конфлікту на Донбасі, полягає у відсутності гарантій виконання узгоджених рішень. Усі домовленості щодо припинення вогню, про які повідомлялося з 5 вересня 2014 р., виконувалися лише частково та впродовж дуже коротких термінів. Конфлікт на Донбасі взагалі можна вважати специфічним прикладом навмисного й зухвалого порушення умов перемир'я, які перекреслювали домовленості щодо припинення вогню, обмеження використання артилерії та відведення військ. Попри відсутність після лютого 2015 р. наступальних операцій, таку практику можна тлумачити як незацікавленість сепаратистів у припиненні активної фази конфлікту.

Оскільки розстановка сил у зоні конфлікту суттєво не змінилася, кожна зі сторін може на певному етапі порушувати домовленості в рамках мінського переговорного процесу або блокувати їх виконання. Так само залишається непевною подальша роль «нормандського формату». Його європейські учасники не беруть на себе жодних зобов'язань щодо забезпечення виконання узгоджених рішень, а російське керівництво відкидає наявність зобов'язань в межах Мінських угод. За таких обставин сам по собі процес врегулювання набуває ознак експериментального пошуку інструментів деескалації, тобто поступового зменшення інтенсивності конфлікту та послаблення ворожнечі без реального примирення. Це змушуватиме офіційний Київ вдаватися до використання законодавчих запобіжників, здатних гарантувати уникнення в процесі виконання Мінських угод пасток на шталт спроб зобов'язати українську сторону виконувати домовленості в односторонньому порядку.

9. За несамостійної ролі сепаратистів (як у політичному, так і в фінансовому сенсі) та фактичної відсутності суб'єкта прямого діалогу з Києвом, реальну політичну основу примирення досі не окреслено навіть у загальних рисах. Утім, враховуючи тенденції, що вимальовувалися впродовж двох останніх років, відкидати доцільність спроб врегулювання конфлікту навряд чи доречно. Адже альтернативою стабільному припиненню бойових дій та хоча б частковому упорядкуванню відносин з неконтрольованою частиною регіону залишається продовження воєнної небезпеки з перспективою нових втрат серед військових і цивільного населення.

VI. Заклучні тези та узагальнення

1. Дослідження практики відновлення політичного консенсусу та забезпечення національної єдності в різних країнах світу дозволяє порівняти особливості досвіду політиків і державних діячів, які застосовувалися в різні історичні епохи, на різному політичному підґрунті й за несхожих політичних обставин. Проте можна визначити основні спільні риси, які позначають успішні спроби подолання наслідків соціально-політичних, ідеологічних та громадянських конфліктів.

2. До переліку спільних чинників, які виявляються ледь не в усіх вдалих спробах відновлення загальнонаціонального консенсусу в уражених кризами і конфліктами перехідних суспільствах належать:

- чітке усвідомлення владними колами нагальної потреби в подоланні внутрішньополітичного протистояння заради відбудови економіки, досягнення національної єдності та відновлення історичної перспективи країн, що опинилися в критично складних умовах, пов'язаних з наслідками революцій, громадянських війн, нищівних поразок у війнах чи зовнішньою окупацією;

- перебування при владі авторитетних лідерів (Ш. де Голль, Хуан Карлос I, В.Гавел), здатних запропонувати програму національного відродження та політичної консолідації;

- усвідомлення державним керівництвом тиску обставин, які вимагали подолання наслідків національної катастрофи та потребували доведення до суспільства змісту програм і шляхів подолання кризи;

- раціональне самообмеження амбіцій лідерів провідних політичних угруповань, здатних організувати конструктивну співпрацю з партнерами/конкурентами заради досягнення цілей загальнонаціонального значення;

- залучення до розробки і виконання національних програм розвитку найкращих фахівців, здатних запропонувати найбільш ефективні рішення та розробити оптимальні шляхи їх впровадження.

3. Розробка відповідних алгоритмів для України має враховувати надбання позитивного досвіду інших країн, а також адекватні оцінки сучасного стану української економіки, суспільства та громадянської свідомості. Проведене дослідження дозволяє стверджувати, що через цілком об'єктивні причини жодні зарубіжні спеціалісти чи консультанти не зможуть запропонувати народу України абсолютний рецепт відвернення національної катастрофи. У кожному з розглянутих прикладів політичні лідери різних зарубіжних країн шукали й знаходили ті рецепти, які були найбільш прийнятними саме для їхніх країн та народів, відповідали їх внутрішнім умовам та потребам суспільного розвитку.

4. Якими б складними не були труднощі та перешкоди, що спіткали теперішні успішні країни на етапі подолання наслідків війн, конфліктів та економічних негараздів, головними ознаками урядових кіл, які спромоглися досягти подолання кризового стану своїх країн, були політична відповідальність, послідовність та виваженість при ухваленні рішень, що й

становить базовий критерій патріотизму як здатності проводити свідому політику обстоювання інтересів держави та суспільства.

5. Огляд проблем, які виникали й вирішувалися в багатьох державах у різні часи та за різних історичних обставин, дозволяє визначити загальні стереотипи політичного планування та реагування, які сприяли розвитку відповідних суспільств на засадах демократичної самоорганізації політичних систем та нормалізації стану національної свідомості. Проведене дослідження розширює уявлення щодо зарубіжного досвіду врегулювання суспільно-політичних криз і конфліктів і може бути корисними для органів влади, політичних партій та широкої громадськості України.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Кудряченко Андрій Іванович – доктор історичних наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки України, директор Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (Передмова, Вступ, 1.1., 1.2., Висновки).

Метельова Тетяна Олександрівна – кандидат філософських наук, доцент, провідний науковий співробітник відділу теорії і методології всесвітньої історії, заступник директора з наукової роботи Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (2.3., 3.1.).

Солошенко Вікторія Віталіївна – кандидат історичних наук, доцент, провідний науковий співробітник відділу теорії і методології всесвітньої історії, Вчений секретар Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (3.1., 3.3.).

Самойленко Сергій Григорович – заступник директора Департаменту інформації та комунікацій з громадськістю Секретаріату Кабінету Міністрів України (Вступ, 1.1., Висновки).

Зернецька Ольга Василівна – доктор політичних наук, професор, завідувач відділу глобальних і цивілізаційних процесів Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (3.2., Висновки).

Толстов Сергій Валеріанович – кандидат історичних наук, доцент, завідувач відділу трансатлантичних досліджень Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (Вступ, 1.3., 2.1., Висновки).

Швед В'ячеслав Олександрович – кандидат історичних наук, доцент, завідувач відділу історії країн Азії та Африки Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (2.4.).

Розумюк Володимир Михайлович – кандидат політичних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник відділу теорії і методології всесвітньої історії Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (1.4., 1.5.).

Шморгун Олександр Олександрович – кандидат філософських наук, доцент, провідний науковий співробітник відділу теорії і методології всесвітньої історії Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (3.4.).

Бессонова Марина Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент, старший науковий співробітник відділу трансатлантичних досліджень Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (2.2.).

Васильців Олександра Олександрівна – молодший науковий співробітник відділу теорії і методології всесвітньої історії Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (1.4.).

Ткаченко Ігор Володимирович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (1.4.).

Фощан Ярослав Ігорович – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (1.5.).

Наукове видання

ЄВРОПЕЙСЬКА І СВІТОВА ПРАКТИКА ДОСЯГНЕННЯ КОНСЕНСУСУ ТА
НАЦІОНАЛЬНОЇ ЄДНОСТІ:
АЛГОРИТМ ДЛЯ УКРАЇНИ

Аналітична доповідь

Керівник авторського колективу:
доктор історичних наук, професор *Кудряченко А.І.*

Відповідальний редактор:
Кандидат історичних наук, доцент *Толстов С.В.*

Наукові редактори:
доктор політичних наук, професор *Зеленько Г.І.*
кандидат філософських наук, доцент *Метельова Т.О.*
кандидат історичних наук, доцент *Солошенко В.В.*

Формат 60x84/16. Ум. друк. арк. 4.6.
Наклад 100 прим. Зам. 17-055.

Виготовлювач «Видавництво «Фенікс»
Віддруковано на власному обладнанні
Св-во суб'єкта видавничої справи ДК № 271 від 07.12.2000р.
03067, м. Київ, вул. Шутова, 13 б
www.fenixprint.com.ua